

Доктор соціологічних наук, доцент
Мусієздов Олексій Олександрович

Конспект лекцій з курсу «Історія класичної соціології»

створено на основі:

Мусієздов О. О. Історія української соціології: Навчальний посібник до курсу «Історія класичної соціології» / О. О. Мусієздов – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2018 та Історія соціології: навчальний посібник / За ред. І.П. Руценка. – Х.: ТОВ «Планета-Прінт», 2017

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ ЯК НАУКИ

Тема 1. Предмет історії соціології як науки й коло її методологічних проблем

Предмет історії соціології. Особливості її еволюції. Співвідношення предмета соціології й предмета історії соціології. Проблема періодизації історії соціології й можливих критеріїв виділення періодів в історико-соціологічному процесі. Методологічна проблематика і її еволюція. Роль окремих соціологів у процесі розвитку історії соціології. Особливості розвитку соціології в окремих країнах. Питання актуалізації соціології й проблеми історії соціології. Основні напрямки в підходах до аналізу історико-соціологічного процесу: хронологічне, проблемне, національне, персоніфіковане й ін.

Принципи й методи історико-соціологічного пізнання. Взаємозв'язок предмета науки з образом науки, характерним для певної історичної епохи. Конкретні приклади з історії соціології. Генезис науки. Історія соціології як історичний досвід рішення універсальних проблем розвитку теоретичної думки.

Предмет історії соціології є доволі широким. Він включає: 1) ідеї, теорії, концепції, парадигми, які мали місце від виникнення соціології як науки до сучасності; 2) життя і творчу діяльність видатних соціологів, «класиків», які стояли у витоків соціології, очолювали дослідницькі напрями, були засновниками наукових шкіл; 3) основні соціологічні праці, що вважаються класичними, фундаментальними, визначальними для подальшого розвитку соціології; 4) закономірності розвитку соціології, періодизація історії соціології, основні тенденції соціологічного знання в історичній ретроспективі.

Є чотири різні способи аналізу шляху, пройденого соціологією, вони мають назви:

- Персональний метод.
- Хронологічний метод.
- Проблемний метод.
- Національний підхід.

Персональний метод залишається, можливо, найбільш поширеним. Він передбачає дослідження історії соціології шляхом вивчення наукового спадку окремих соціологів, які відіграли помітну роль у розвитку науки. Ми вже звертали увагу на те, що добір соціологів, визнання їх «класиками» є до певної міри суб'єктивною річчю. Це певним чином послаблює значення методу. Хронологічний метод передбачає вивчення історичного спадку за окремими періодами від виникнення соціології до сучасності. Цей метод передбачає попередню періодизацію шляху розвитку соціології. Спірним моментом тут завжди було визначення «точок зламу», тобто рубежів, коли закінчується попередній період і починається новітній. Сама періодизація може будуватися або на загальноісторичних подіях та хроніках, або на подіях всередині соціологічної науки, наприклад, занепад популярності старих шкіл і початок нових теоретичних напрямків.

Хронологічний метод є більш «укрупнений» підхід до історії соціології порівняно з персональним методом, отже він передбачає формулювання певних закономірностей наукового процесу. Наприклад, якщо ми кажемо, що на початку ХХ ст. натуралізм як методологічна основа соціологічної теорії зазнає критики, а натомість посилюються антипозитивістські настрої, то ми виявляємо певну тенденцію розвитку соціології на зламі двох століть.

Проблемний метод означає вивчення історії становлення певних шкіл, напрямків, виникнення теорій або розвиток тих чи інших соціологічних ідей. Отже, предметом дослідження виступає не розвиток соціології в цілому, а певної її частини. Наприклад, науковець може поставити собі на меті дослідити, як розвивалася ідея соціальної нерівності у контексті різних теорій, у працях тих чи інших авторів, в різні хронологічні періоди. Проблемний метод є популярним при розгляді історії становлення окремих галузей соціології та теорій середнього рівня.

Національний підхід є дослідженням історії соціології в межах тої чи іншої країни або так званих національних наукових шкіл. Цей метод є більш спеціальним і застосовується скоріше у «патріотичних» цілях, коли штучно виокремлюються вчені, що належать до певної країни. Таке робиться в університетах, щоб студенти краще уявляли соціологічний процес на власній батьківщині. Безперечно, такий метод є корисним у педагогічних цілях, але не треба забувати, що до «національних» шкіл можуть зараховуватися автори з діаметрально протилежними соціологічними поглядами. На практиці історія соціології вивчається у комбінований спосіб: персональний метод доповнюється хронологічним, тобто класики соціології групуються за певними періодами, а також окремо можуть вивчатися ті чи інші «національні» школи. Якщо мова іде не про

загальну соціологію, а її окремі галузі, то домінуючим є проблемний метод, який доповнюється іншими підходами.

Питання для самоконтролю:

1. Що вивчає історія соціології?
2. Які підходи використовують для вивчення розвитку соціології?
3. Які критерії для цього використовуються?
4. Що таке методологія?
5. Як розвивалася соціологічна методологія?
6. Як впливає розуміння науки як такої на бачення предмету соціології?

Тема 2. Виникнення соціології як позитивної науки. О. Конт

Особливості позитивістської соціології й соціологічної концепції О. Конта. Розуміння предмету соціології. Завдання соціології: аналіз законів соціального буття в його організаційних формах і процесах розвитку. Соціологія як загальна теорія устрою й розвитку суспільства.

О. Конт про соціальний факт, соціальну статичку й соціальну динаміку. Класифікація наук. Закон трьох стадій інтелектуального розвитку. Концепція соціального прогресу. Концепція взаємин суспільства й індивіда. Проблема здорового глузду. Систематизація людської моралі. Ріст соціального почуття. Умови торжества позитивного знання.

О. Конт про методологічні проблеми науки, принципи дослідження, про роль методів спостереження, експерименту, порівняння й історичного аналізу.

Місце соціології О. Конта в історії позитивізму. Сильні й слабкі сторони соціологічної концепції О. Конта. Оцінка й переоцінка ідей Конта в історико-соціологічному контексті розвитку соціологічної думки. Соціологічні ідеї О. Конта в Україні й Росії в ХІ столітті.

«Позитивний» і відповідні похідні поняття – «позитивізм», «позитивістський» – є центральними у концепції Конта. Усі складові і відгалуження свого вчення засновник соціології будував як розвиток і поширення ідеї позитивізму. Отже, і концепція соціології побудована на цьому принципі. Ось чому ідейну спадщину великого французького вченого варто аналізувати, починаючи з розгляду ідеї позитивізму.

Позитивізм, за Контом, це важлива складова людського мислення, яка актуалізується і стає провідною у сучасну епоху. Але «дух позитивізму» існував завжди.

Були часи, коли він був затьмарений нашаруваннями віри, релігії, метафізики, які спотворювали прагнення людини до самостійного і реалістичного мислення. Мислити позитивно у широкому сенсі – це бути реалістом, і не вигадувати нісенітниць, довіряти власному досвіду, бути практичним. Свобода від забобон, логічне мислення, використання вдалого досвіду та орієнтація на практичний і корисний результат є складовими позитивного мислення. Люди, безумовно, з давніх часів користувалися цими принципами, а інакше вони б образно кажучи не вийшли з печер. Але була й інша тенденція розуму – до сліпої віри у надприродні сили, авторитети, різні химери, які уводили здоровий глузд нанівець. Конт бачив своє особисте завдання у тому, аби відродити дух позитивізму, або краще сказати, – прискорити загальну трансформацію Західної цивілізації на принципах позитивного мислення.

У творах Конта позитивізм розглядається у трьох сферах. По-перше, як властивість людського мислення взагалі, що може проявлятися у різних сферах, у тому числі і у побуті, повсякденному житті та розумовій діяльності звичайних людей. По-друге, як науковий світогляд і методологія побудови наукового пізнання. По-третє, як принцип практичної діяльності, політики, управління, освіти. Конт щиро вважав, що проблеми людства пов'язані з обмеженим і неопозитивним мисленням, а коли громадяни (і не тільки вчені) будуть здатні мислити і діяти позитивно, цивілізація докорінно зміниться, і прогрес буде пришвидшено стократно. Власне позитивізму потрібно вчитися, оволодівати його теоретичними настановами і практичними перевагами. Інститут освіти Конт розглядав як центральний елемент у процесі поширення позитивістського мислення і наукових знань. Цей інститут мусив би поєднувати позитивну науку з масовою свідомістю. І це було б справжньою духовною революцією, яка мусить раз і назавжди звільнити людство.

Отже, «науковий» позитивізм – це певний світогляд сучасних вчених, що орієнтує їх здобувати об'єктивні істини, відкривати реальні, а не вигадані закони, застосовувати коректні методи, і, врешті-решт, через отримані дані має сприяти загальному прогресу людства.

Конт вважав, що кожен об'єкт можна вивчати у двох аспектах: з точки зору статичності (морфологія, нерухома структура, елементи) і динаміки (рух, зміни, розвиток). Соціологічне знання він ділить на два розділи, яким дає відповідні назви: «соціальна статика» і «соціальна динаміка». І в цьому сповна проявилася орієнтація засновника соціології на традиції природничих наук. Так, у фізиці існують розділи «статика» і «динаміка», власне звідки Конт і запозичив термінологію. В біології – відповідно «морфологія» і «фізіологія».

Отже, об'єктом соціології виступає, на думку Конта, суспільство як цілісний організм. Останній має складну структуру, що забезпечує так званий «соціальний порядок». Це поняття грає важливу роль у концепції Конта. Воно означає стабільне прогнозоване існування суспільства, реалізацію різноманітних функцій, потрібних для впевненого існування людини, сімей, продовження роду, а зрештою, і для розвитку соціального поступу. Але суспільство не тільки існує як певна константа, але й рухається у історичному часі. Конт був прибічником соціального прогресу і поділяв впевненість у тому, що суспільство приречене на постійні зміни на краще. З точки зору дослідника виникає нова задача: спостерігати, описувати і аналізувати механізми розвитку або соціальної динаміки. Подібний погляд на об'єкт соціології підводив французького мислителя до постановки загальних завдань перед соціологами. І ці завдання диференціювалися відповідно до соціальної статичності і соціальної динаміки.

Соціальна статика, за Контом, є розділом соціології, який вивчає умови соціального порядку, що у свою чергу визначається структурними особливостями суспільства і відносинами між частинами цілого. Предметом статичності фактично є соціальна структура, соціальні інституції, що підтримують цілісність і інтегрованість суспільства. Соціальна динаміка відповідно є розділом соціології, що вивчає умови і механізми соціального прогресу, закономірності змін у суспільстві.

Конт у межах соціальної динаміки запропонував власне пояснення соціального прогресу. Його теорія зводилася до кількох моментів. По-перше, прогрес він ув'язував з соціальним порядком. На його переконання прогрес не відбудеться в умовах хаосу, розпаду, насильства і деморалізації населення, що супроводжує кризові періоди або революції. Він розглядав соціальний порядок і соціальний прогрес не як антиподи, а як взаємодоповнюючі стани суспільства, як умови одного відносно іншого. Так само соціальний порядок не може бути тривалим і ефективним, якщо відсутній прогрес і відбувається застій. Друга теза Конта зводиться до того, що прогрес є об'єктивною властивістю суспільства, провідною закономірністю всього людства. Ось чому можна казати про закон соціального прогресу як базовий соціологічний закон. По-третє, Конт установив внутрішні причини і механізм поступових соціальних змін. Це явище він пов'язував з необмеженим за своєю суттю вдосконаленням людського розуму, інтелекту, накопиченням знань і технологій. І, нарешті, Конт сформулював так би мовити «генеральну лінію» соціального прогресу: поступ відбувається у напрямку позитивного мислення і позитивного суспільства.

Теорію соціального прогресу Конт інтерпретував як окремий випадок дії більш широкого закону трьох стадій інтелектуального росту. Свій закон французький мислитель

вважав верхівкою соціологічного знання і найвагомим особистим внеском у науку. Хоча справедливості заради треба відмітити: думати у цьому напрямку Конт починав ще разом з Сен-Симоном. У «Плані наукових робіт, потрібних для реорганізації суспільства» (1822 р.) вже йшла мова про те, що кожна наука проходить три стадії – теологічну, метафізичну, позитивну. А ця робота належала Сен-Симону, хоча Конт приймав у її підготовці певну участь. Згодом Конт надасть закону універсальний характер і поширить його на розвиток людського розуму та історію людства.

Суть закону трьох стадій зводиться до того, що людський розум (інтелект) у власному розвитку проходить три обов'язкові фази. Це стосується розвитку індивідуальної і колективної свідомості у історичному процесі. Процес інтелектуального розвитку особи відбувається наступним чином. «Дитинству» належить теологічна стадія розвитку інтелекту, коли особа вірить у міфи, легко і не критично поділяє різні вірування, навіть потребує опіки надприродних сил, якими можна геть усе пояснити і до яких можна звертатися з проханням нібито до батьків. «Юності» належить метафізичний спосіб мислення, коли людина ставиться до усього критично і прагне одним якимось рішенням, припущенням, теорією пояснити світ. Нарешті, у дорослому віці людині притаманне позитивне мислення: найбільш висока і досконала фаза інтелектуального розвитку, коли індивід орієнтується не на абстракції, а на практичний результат, використовує свій багатий досвід, діє раціонально і обережно.

Питання для самоконтролю:

1. Опишіть особливості позитивістської соціології й соціологічної концепції О. Конта.
2. Опишіть розуміння О. Контом предмету соціології.
3. Опишіть розуміння О. Контом завдань соціології.
4. Що таке соціальна статика й соціальна динаміка?
5. Опишіть закон трьох стадій інтелектуального розвитку.
6. Оцініть місце соціології О. Конта в історії соціології.
7. Як розвивалися ідеї позитивізму після О. Конта?

Тема 3. Біолого-еволюційна соціологія другої половини XIX століття.
Г. Спенсер

Особливості біолого-еволюційної соціології. Її передумови й місце в розвитку ідей про суспільство.

Відношення Герберта Спенсера до соціологічної концепції Огюста Конта. Особливість позитивізму Г. Спенсера. Його учення про загальну еволюцію. Характеристика принципів соціального структурування, росту й диференціації. Закон універсальної еволюції як принцип "інтеграції матерії" й "джерело руху". Суспільство як організм і надорганічний агрегат. Проблема еволюції й соціального прогресу. Особистість і соціальне ціле.

Сполучення еволюційно-історичного зі структурно-функціональним і системним підходами в соціологічній концепції Г. Спенсера. Характеристика соціального організму через функції. Виділення функцій: "регулятивної", "виробничої", "розподільної".

Аналіз проблеми соціального контролю. Роль і місце страху. "Страх перед живими" підтримує держава, "страх перед мертвими" підтримує церква.

Твір Г. Спенсера "Основи соціології" - оригінальне філософське й соціологічне дослідження, засноване на етнографічному матеріалі. Характеристика суспільства, взаємин у родині, обрядових і політичних установ, аналогія між біологічним і соціальним організмами й т.д..

Соціологічна концепція і її зв'язок з етичними й естетичними поглядами. Утилітаризм і гедонізм. Принцип безцільної доцільності.

Оцінка ідей Г. Спенсера в контексті інших соціологічних шкіл і напрямків.

Спенсер розглядає три типи еволюції: 1) фізичну (нежива матерія, виникнення сонячної системи, геологічна історія Землі тощо); 2) біологічну (історія розвитку живих організмів на Землі); 3) соціальну (розвиток суспільств). Від початку (на ті часи ще не було теорії Великого вибуху, згідно з якою початок Всесвіту відраховується від рубежу близько 13,6 млрд років тому назад) існує космічна еволюція, яка призвела до появи планети Земля та фізичних умов, за яких стає можливим зародження життя. Біологічна, або еволюція живих організмів, як з'ясували потім вчені, продовжувалася понад мільярд років. Нарешті, порівняно недавно (близько 5 млн років) на планеті виникають людиноподібні істоти, їх еволюція призвела до появи *Homo sapiens*. Останні ведуть колективний (соціальний) спосіб життя. З цього моменту розпочинається нова історія – еволюція соціальна, яка є предметом соціології. Хоча Спенсер ще не знав сучасних датувань еволюційної історії Всесвіту, Землі, життя на планеті і виникнення сучасної людини, він добре усвідомлював основні рубежі. Головним для англійського вченого було те, що еволюція – фундаментальний закон, якому підкоряється розвиток усіх форм матерії, отже, і людства.

Основними і так би мовити «наскрізними» закономірностями Спенсер вважав соціальну диференціацію і соціальну інтеграцію. Це треба розуміти таким чином, що суспільства не тільки збільшуються у кількісному відношенні, протягом всієї історії відбувається процес поділу цілого на певні складові. Одночасно виникає проблема поєднання елементів у соціальні системи, тобто диференціація не може існувати без інтеграції. Кожен крок до поглибленої диференціації певним чином розбалансовує систему, вона втрачає рівновагу. Звідси кожна еволюційна зміна потребує і нового стану рівноваги. Стан рівноваги можна розглядати як певну еволюційну закономірність. Спенсер відчував і те, що еволюційні процеси не можуть бути безкінечними стосовно конкретного об'єкта. Рано чи пізно еволюція буде перервана розпадом або дисолюцією. Це є наслідком накопичення протиріч, дисгармоній в системі. Якщо система не може бути збалансованою, вона мусить розвалитися і перестати існувати як цілісність. У соціології Спенсера поняття балансу відіграє важливу роль. Баланс є вираженням рівноваги. Систему можуть складати різноманітні і навіть ворогуючі складові (наприклад класи, стани або касты), але принципово важливим є досягнення стану рівноваги. Одночасно баланс, що відбувається в середині системи, є умовою адаптації до зовнішніх чинників і продовження існування. Відсутність рівноваги, порушення балансу може призвести до дезадаптації та загибелі системи. Соціальна диференціація і інтеграція, перш за все, проявляється у поділі праці та кооперації – це є умова економічного прогресу. Поділ праці означає професійну спеціалізацію, яка призводить до підвищення продуктивності виробництва. Історично існували різні форми поділу праці та спеціалізації, найвищого розвитку вони досягають у сучасних підприємствах, де масово виробляються товари. Одночасно ці підприємства є складними системами, де інтегрована діяльність сотень або тисяч людей, підрозділів, служб, філіалів тощо.

Перехід від суспільств військового типу до промислових суспільств Спенсер розглядав як важливішу і наскрізну історичну закономірність розвитку європейської цивілізації. Ідеальним прикладом військового суспільства він вважав старогрецьку Спарту. В цьому суспільстві спостерігалось абсолютне домінування колективних інтересів та цілей над індивідуальними, жорстка соціальна організація, дисципліна, контроль над людьми і примус, ієрархічна структура управління, панування військової касты, релігійність. Військові цілі та інституції були домінуючими, вони вимагали високого ступеня лояльності населення, патріотизму, одноманітного виховання молоді відповідно до цих настанов. Такі суспільства хоча і досягали певних еволюційних висот, але стримували ініціативу та свободу людей, і в їх «генотипі» було закладено програму

стагнації та розпаду. Військове суспільство перебуває увесь час у ворожому оточенні, а це зменшує шанси на ефективну адаптацію.

Спенсер доволі ретельно описує, що спільного має суспільство з живим організмом. По-перше, суспільство, як і біологічний організм, нарощує свою масу (зростання народонаселення і збільшення обсягу матеріальних ресурсів). По-друге, збільшення маси, як і у випадку живих організмів, веде до ускладнення структури. По-третє, ускладнення структури супроводжується диференціацією функцій. По-четверте, в обох випадках має місце посилення взаємозалежності та взаємодії частин. Якщо уважно подивитися на спільні риси, то ми побачимо виключно властивості систем, а не якийсь надзвичайний збіг обставин. Можна сказати і так: Спенсер доводить – і живі організми, і суспільства за своєю внутрішньою будовою є складними системами, що можуть розвиватися і змінюватися.

Функціональний підхід Спенсером було покладено і в основу теорії соціальних інститутів. Саме Спенсер почав широко використовувати термін «інститут» у соціологічних працях. Спочатку мова йшла про аналогію з органами живого організму. В суспільствах роль органів, з яких власне і складається живий організм, відіграють інституції. На перший погляд, відмінність полягала у тому, що кожна інституція мала свою історію і «точку відліку», коли вона власне була уведена. Інституції – штучні, а не природні об'єкти, це, до певної міри, – соціальні винаходи. Ось чому у різних народів незважаючи на схожість виникли і розвинулися власні інституції. Але Спенсер, по суті, заперечує суб'єктивістський підхід і трактування інституцій як вираження чийось цілей. Для нього інституції є результатом об'єктивного процесу, коли якась настанова закріплюється та існує тому, що вона виконує потрібну функцію. І не суттєвим є те, що можна знайти ім'я винахідника, або ми знаємо правителя, який увів те чи інше правило або заснував певну установу, головне – нововведення або інноваційне рішення були покликані певною потребою, інституція відтоді закріпилася й існує, бо відіграє важливу соціальну функцію.

Питання для самоконтролю:

1. В чому особливості біолого-еволюційної соціології?
2. Які її передумови й місце в розвитку ідей про суспільство?
3. Як ставився Г. Спенсер до соціологічної концепції Огюста Конта?
4. В чому особливість позитивізму Г. Спенсера?
5. Опишіть його учення про загальну еволюцію.
6. Ям можна схарактеризувати соціальний організм через його функції?

7. Яка роль і місце страху в концепції Г. Спенсера?
8. Оцініть ідеї Г. Спенсера в контексті інших соціологічних шкіл і напрямків.

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ У СОЦІОЛОГІЇ

Тема 4. Психологічний напрямок у соціології

Передумови виникнення психологічного напрямку в соціології

Криза натуралізму в соціології. Становлення й розвиток психології як науки. Основний принцип психологічного напрямку в соціології: "Ключ до розгадки соціальних явищ варто шукати в психології". Основні концепції психологічного напрямку в соціології.

Психологія народів. Ідеї "народного духу" і концепція Моритца Лацаруса (1824 - 1903) і Хейнмана Штейнталя (1823 - 1899). Ідеї "Психології народів" Вільгельма Вундта (1832 - 1920). Роль концепції психології народів у розробці теми вивчення культури, взаємодії культури й індивідуальної свідомості, порівняльних досліджень і т.д..

Психологія натовпу. Гюстав Лебон (1841 - 1931). Цивілізація як продукт творчої еліти. Зростання ролі мас у сучасних умовах й її причини. Зміна поведінки людини в натовпі як результат гіпнозу й навіювання. Класифікація натовпів за Г. Лебоном. Характеристики натовпу. Роль "вождя" у натовпі.

Теорія наслідування. Габриель Тард (1843 - 1904). Суспільство як продукт взаємодії індивідуальних свідомостей, що відбувається через передачу людьми один одному й засвоєння ними вірувань, переконань, намірів і т.д. Соціальна (колективна) психологія як підстава соціології і її відмінність від психології індивіда. Психологічний механізм наслідування як ключ до пояснення соціальної поведінки. "Суспільство - це наслідування, а наслідування - рід гіпнотизму". Механізм поширення нововведень: наслідування, опозиція, адаптація. Види наслідування: мода й звичай. Закони й методи соціології. Психологія натовпу. Натовп та публіка.

Еволюційно-психологічний напрямок в американській соціології. Особливості виникнення соціології в США: специфіка соціальних проблем і вищої освіти. Характерні риси американської соціології.

Лестер Франк Уорд (1841 - 1913). Ідеї еволюції й критика біологічного еволюціонізму Г. Спенсера. "Генезис" й "телезис". Психологічна еволюція. Соціальні сили. Соціальний меліоризм.

Франклін Генрі Гіддингс (1855 - 1931). Суспільство як результат одночасно несвідомої еволюції й свідомого розвитку. Суспільство як продукт асоціації. Суспільство

як організація. "Свідомість роду". Соціологія як наука про соціальну структуру й про механізм розвитку соціальної цілісності. Соціальні класи й причини нерівності.

Інстинктивізм. Пошук внутріособистісних детермінант, які могли б одночасно пояснити й індивідуальне, і групова поведінка. Тенденція пояснювати людське поведіння переважно несвідомими імпульсами. Вільям Мак-Дугалл (1871 - 1938). Поняття інстинкту. Інтерпретації інстинктів. Значення ідей інстинктивізму.

Інтеракціонізм. Процес взаємодії індивідів як основний предмет дослідження інтеракціонізму. Особистість, суб'єкт взаємодій як соціальна істота, що належить до певних соціальних груп і виконуючу якусь соціальну ролі. Основна теза інтеракціонізму: людина стає людиною, тобто істотою соціальним, завдяки його взаємодії з іншими людьми.

Чарльз Хортон Кулі (1864 - 1929). "Теорія дзеркального "Я"": особистість - це сума психічних реакцій людини на думку про нього оточуючих людей, а людина формується залежно від думки про нього оточуючих людей і власної самооцінки. Суспільство як сума взаємних реакцій людей один на одного. "Первинні групи" й "вторинні групи". Проблема соціалізації індивіда.

Вільям Айзек Томас (1863 - 1947) і чиказька школа в соціології. Поняття "установка" й "визначення ситуації". "Теорема Томаса": "Якщо ситуація визначається як реальна, то вона реальна по своїх наслідках".

Символічний інтеракціонізм. Джордж Герберт Мід (1863 - 1931). Основна ідея символічного інтеракціонізму: сукупність процесів взаємодій конституює суспільство й соціального індивіда. Жест і символ. Прийняття ролі іншого. "Роль узагальненого іншого". Аналіз динаміки "Я": "I" та "me".

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть передумови виникнення психологічного напрямку в соціології.
2. Що таке криза натуралізму в соціології?
3. Який основний принцип психологічного напрямку в соціології?
4. Схарактеризуйте ідеї «психології народів».
5. Схарактеризуйте ідеї «психології натовпу» Г. Лебона.
6. Схарактеризуйте ідеї «теорії наслідування» Г. Тарда.
7. В чому особливості виникнення соціології в США?
8. Схарактеризуйте ідеї концепції Л. Уорда.
9. Схарактеризуйте ідеї концепції Ф. Гіддінгса.
10. Схарактеризуйте ідеї інстинктивізму.

11. Схарактеризуйте ідеї інтеракціонізму.
12. Опишіть особливості концепції Ч. Кулі.
13. Опишіть особливості концепції Дж. Г. Міда.
14. Опишіть особливості концепції У. Томаса.

Тема 5. Соціологічні аспекти психоаналізу

Біографія Зигмунда Фрейда (1856 - 1939). Передумови формування ідей психоаналізу. Основи концепції психоаналізу. Вчення про сексуальність: лібідо, сублімацію й витиснення. Рівні свідомості: топографічна модель. Структура особистості: Воно (Id), Я (Ego) і Над-Я (Super Ego). Соціалізація індивіда. Критика класичного психоаналізу. Соціологічні аспекти психоаналізу. Лібідо як творчий початок. Культура як продукт сублімації. Культура як репресивна структура: "невдоволеність культурою". Ідеї інстинктивізму: Ерос і Танатос й їхня роль у функціонуванні суспільства. Інтерпретація релігії. Релігія як колективний невроз, інспірований почуттям провини. Поширення й розвиток ідей психоаналізу: фемінізм і фрейдомарксизм. Значення ідей З. Фрейда.

Погляди З. Фрейда на особистість і її поведінку, культуру і суспільство, соціальні норми, соціальні відхилення і соціальний контроль мали великий вплив як на соціологічну думку в цілому так і на окремі галузі соціології, такі як соціологія сім'ї, соціологія девіантної поведінки, соціологія особистості, соціологія культури, соціологія гендера, соціологія конфліктів та інші. Для соціології значний інтерес мають наступні роботи: «Тотем і табу» (1913), «Лекції зі вступу у психоаналіз» (1920), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Психопатологія повсякденного життя» (1927). Більшість з них була написана автором у зрілому віці. До соціологічної складової доктрини Фрейда можна віднести наступне:

- аналіз конфлікту між особистістю та суспільством, природа якого занурена у структуру особистості;
- ідею несвідомого та його вплив на соціальні відносини і життя суспільства;
- концепцію едипового комплексу.

Структура особистості, за Фрейдом, складається з трьох компонентів: 1) Ід (воно); 2) Его (я); 3) Супер-Его (над-я). Ід (воно) – означає примітивні, інстинктивні, вроджені аспекти особистості. Ід – психічні процеси, що відбувається у царині несвідомого, вони щільно пов'язане з інстинктивними біологічними спонуканнями (їжа, сон, дефекація, сексуальний інстинкт). Ід є генератором і витокком енергії життя, усі прояви активності

людини є лише перевтіленнями біологічної енергії. Ід – щось темне, біологічне, хаотичне, яке не знає законів та само по собі не підкоряється правилам. Ід зберігає своє центральне значення для індивідуума протягом усього його життя. Базовий рівень особистості формулює первинний принцип усього людського життя – потребу у розрядці (витоку на ззовні) психічної енергії, виробленої біологічно обумовленими прагненнями (особливо сексуальними та агресивними). Сексуальність та агресивність, коли вони стримуються і не знаходять розрядки у відповідних діях людини, створюють напругу. Миттєва розрядка напруги отримала назву принцип задоволення. Ід підпорядковується цьому принципіві. Оскільки «темна сторона» особистості не відає страху або тривоги, цей факт може, як вважав Фройд, становити небезпеку для індивіда та суспільства. Інакше кажучи, Ід можна порівняти зі сліпим королем, чия брутальна влада і авторитет змушують підкорятися, але, щоб реалізувати владу, він змушений спиратися на своїх підданих. Коли діти засвоюють, що, крім їх власних потреб і бажань, є ще і зовнішній світ, виникає друга структура особистості – Его. Его (я) – відповідає за прийняття рішень. Его прагне висловити і задовольнити бажання Ід відповідно до обмежень, що накладаються зовнішнім світом. Его еволюціонує з Ід і запозичує частину енергії з несвідомого для своїх потреб, щоб відповідати вимогам соціальної реальності. Таким чином, Его допомагає забезпечувати безпеку і самозбереження організму. Ця мета змушує людину вчитися, думати, міркувати, сприймати, вирішувати, запам'ятовувати і т. д. На відміну від Ід, природа якого виражається в пошуку задоволення, Его підпорядковується принципу реальності, функція якого – збереження цілісності організму шляхом відстрочення задоволення інстинктів до того моменту, коли буде знайдена можливість досягти розрядки підходящим способом. Принцип реальності дає можливість індивідууму гальмувати, переадресувати або поступово давати вихід грубій енергії Ід у рамках соціальних обмежень і совісті індивідуума. Наприклад, реалізація сексуальної потреби відкладається до тих пір, поки не з'явиться відповідний об'єкт і обставини. Его здатне спрямовувати поведінку в потрібне русло, щоб інстинктивні потреби задовольнялися безпечним для самого індивідуума і для інших людей чином. Таким чином, Его є «виконавчим органом» особистості, областю протікання інтелектуальних процесів і вирішення проблем. Супер-его (над-я) є підсистемою вищого порядку, яка управляє особистістю «від імені суспільства». Для повноцінного життя у суспільстві людина повинна мати систему цінностей, норм і правил, які сумісні з тими, що прийняті в її оточенні. Усе це набувається у процесі «соціалізації», коли власне і формується Супер-его. З точки зору Фройда, людина не народжується з Супер-его: діти розвивають вищий рівень завдяки взаємодії з батьками, вчителями та іншими агентами соціалізації. Формування Супер-его є наслідком тривалої залежності

дитини від батьків. Воно з'являється тоді, коли дитина починає розрізняти «правильно» і «неправильно»; коли дізнається, що є добре, а що погане, тобто приблизно у віці від трьох до п'яти років. Поступово дитина вчиться приводити власні дії у відповідність з цими обмеженнями, аби уникнути конфлікту і покарання.

3. Фройд розділив супер-его на дві підсистеми: совість і его-ідеал. Совість формується за допомогою батьківських покарань. Совість включає здатність до критичної самооцінки, наявність моральних заборон і виникнення почуття провини у дитини, коли вона діє всупереч настановам батьків і відчуває внутрішній дискомфорт або «докори сумління». Заохочувальний аспект Супер-его – це его-ідеал. Він формується з того, що батьки схвалюють або високо цінують; він веде індивідуума до встановлення високих особистих стандартів. Якщо досягнута «правильна» мета, це викликає почуття самоповаги і гордості. Супер-его вважається повністю сформованим, коли батьківський контроль замінюється самоконтролем.

Таким чином, конфлікт між особистістю і суспільством виникає тому, що існує соціальний контроль, який обмежує свободу особистості. Фройд вважав, що сучасна цивілізація, її моральні норми, санкції, заборони, репресивність, жорсткий контроль пригнічують інстинкти людини, в першу чергу сексуальні, і ведуть до відчуження, незадоволеності, психічних відхилень тощо. Кращим виходом в таких умовах він визнавав психотерапію. Завдяки застосуванню психоаналізу і добре організованому процесу соціалізації особистості людина може пристосуватися до культури та суспільства, але загроза конфлікту завжди залишається актуальною. Іноді конфлікт приймає крайню і брутальну форму. Це може стосуватися агресорів, насильників, що здійснюють незрозумілі, на перший погляд, дії, які не мотивуються соціальними потребами або соціальною логікою. В сучасній кримінології, наприклад, феномен серійних та масових вбивць розглядається саме під кутом психоаналітичної доктрини особистості. «Вбивство заради вбивства» може бути більш-менш ефективно пояснене саме з точки зору управлінського погляду, коли Супер-Его у злочинців не сформовано або не може регулювати прояви біологічних інстинктів.

Несвідоме та його соціальні прояви. З точки зору психоаналітичної доктрини, поведінку людей визначають не тільки і не стільки зовнішні фактори, скільки внутрішні. Внутрішні фактори можуть мати як свідомий, так і несвідомий характер. Заслуга австрійського вченого полягає у тому, що він звернув увагу на несвідомі потяги людей і обґрунтував високу вірогідність несвідомої мотивації дій. Саме поняття «несвідомого» набуло популярності завдяки роботам З. Фрейда. Він пропонував розуміти несвідоме як особливу область психіки, що знаходиться поза свідомим контролем людини. У несвідоме

витісняються людські таємні бажання і фантазії, які суперечать суспільній моралі і загальноприйнятим нормам поведінки, а також такі, що занадто нас турбують, щоб бути усвідомленими (наче корзина для сміття).

Пригнічені свідомістю потяги, переживання, спогади мимоволі проявляються в обмовках, сновидіннях, «ненавмисно забутих» намірах, а також у творчості. Тобто, домінуючу роль у людському житті відіграють несвідомі імпульси, більшість з яких мають сексуальний характер. Люди поводяться так чи інакше тому, що їх спонукає несвідоме. Особа може цього не розуміти і шукати якесь раціональне пояснення своїм діям, що мають на меті зменшення психологічної напруги. Інстинкти, писав дослідник, як такі, є «кінцевою причиною будь-якої активності». Більш того, за Фройдом, вони мають вирішальне значення не тільки в індивідуальному розвитку кожної людини, але і в суспільстві в цілому.

Вчений визнавав існування двох основних груп інстинктів: інстинктів життя і смерті. Перша група (ерос) включає всі сили, що підтримують життєвоважливі процеси в організмі і забезпечують розмноження. Найбільш істотними для розвитку особистості Фройд вважав сексуальні інстинкти. Енергія сексуальних інстинктів отримала назву лібідо (від лат. «хотіти» або «бажати»), яка знаходить розрядку виключно в сексуальній поведінці. Друга група – інстинкти смерті, що отримали назву танатос (від імені бога смерті). Вони лежать в основі всіх проявів жорстокості, агресії, самогубств і вбивств. Фройд вважав їх біологічно обумовленими і такими ж важливими в регуляції людської поведінки, як і інстинкти життя. На думку Фрейда, боротьба двох інстинктів – життя (ерос) і смерті (танатос) визначає природу суспільства, його функціонування, розвиток, конфлікти.

Щоб побороти внутрішні конфлікти та напругу, за Фройдом, людина використовує певні захисні механізми, головним з яких виступає сублімація. Сублімація – форма заміщення, коли імпульси Ід спрямовуються у напрямку «правильної» соціальної активності. Сублімацію вчений розглядав як виключно позитивну, конструктивну стратегію приборкання небажаних імпульсів. Енергія інстинктів відводиться різноманітними каналами вираження, які суспільство вважає прийнятними. Так, наприклад, займаючись хірургією, можна сублімувати садистські нахили, займаючись спортом – агресію, віддаючи перевагу образотворчому мистецтву або літературі – надмірний потяг до інтиму. З. Фройд стверджував, що сублімація сексуальних інстинктів стала головним поштовхом для великих досягнень у західній науці та культурі.

Релігія, мораль і соціальні почуття, на думку вченого, вироблялися в ході еволюції людства завдяки комплексу Едіпа: релігія і моральне обмеження через придушення, а

соціальні відчуття – внаслідок необхідності подолати зайве суперництво. Обоженування батька на основі почуття провини і схилення перед ним, згідно з Фройдом, лежить в основі таких феноменів, як держава і влада. Держава, влада, Бог, на його думку, є не що інше, як ідеалізований батько.

Питання для самоконтролю:

1. Опишіть передумови формування ідей психоаналізу.
2. Опишіть основні ідеї психоаналізу.
3. Схарактеризуйте структуру особистості за З. Фрейдом.
4. В ому соціологічне значення психоаналізу?
5. Схарактеризуйте психоаналітичне тлумачення культури та релігії
6. Схарактеризуйте значення ідей З. Фрейда.

РОЗДІЛ 3. ФОРМАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

Тема 6. Ф. Тенніс як основоположник формальної німецької класичної соціології

Основні біографічні дані Фердинанда Тенніса (1855 - 1936). Ф. Тенніс про побудову системи формальних, "чистих" категорій соціології, які мають універсальність і дозволяють аналізувати соціальні явища й минулого, і сьогодення. Основна робота Ф. Тенніса - "Спільнота і суспільство" (з'явилася в 1887 році, друге видання виходить в 1912 році, маючи підзаголовок "Основні поняття чистої соціології").

"Спільнота" й "суспільство" - найважливіші категорії соціологічної концепції Ф. Тенніса. Спільнота характеризує тривалу форму спільного життя в родині й народі. Суспільство - певна доцільна, але механічна конструкція, реалізована в більших містах і державі. Тут панує егоїзм, контрасти, експлуатація.

Воля як важливий елемент соціальних відносин. Типологічна характеристика розуміння волі. Основні типи соціальних систем. Соціальні зв'язки, колективи, соціальні організації. Типологія суспільних відносин.

Соціологія підрозділяється на "загальну" й "спеціальну". У свою чергу, остання включає "чисту" (теоретичну), "прикладну" й емпіричну (соціографію). Соціологія як наука про людину, про її фізичну, психічну, соціально-природну сутність.

На думку Ф. Тенніса, соціологія, що досліджує незалежну від індивідів соціальну реальність, має поділятися на загальну та спеціальну. Загальна соціологія (фактично

суспільствознавство) містить відомості щодо різних аспектів життєдіяльності суспільства (демографічного, соціально-психологічного, географічного характеру) та включає соціальні знання, а не теорії. Вона не є соціологією в прямому сенсі. Під спеціальною соціологією він розумів власне соціологію у вузькому значенні цього терміну. Вона розглядає «соціальне», що є продуктом взаємодії людей, і у свою чергу поділяється на три частини:

1) «Чиста» (теоретична) соціологія. Аналогічно хімії чиста соціологія повинна виявити елементарні поняття, форми суспільного життя як типові елементи, «речовини» та процеси. Вона описує соціальну статистику за допомоги абстрактно-дедуктивних методів, будуючи неісторичні ідеальні конструкції, базові соціологічні поняття. Ці елементарні поняття є ідеальними типами, що виникли внаслідок узагальнення, аналізу та синтезу та в реальності подані множиною варіацій. За їх допомоги вчений намагався описати схему соціальної еволюції, ключовими етапами якої є поняття «спільнота» та «суспільство».

2) Емпірична соціологія. Досліджує окремі факти суспільного життя в певній країні, регіоні із застосуванням статистичних методів.

3) Прикладна соціологія. Мусить дедуктивним шляхом виявляти та пояснювати історичні зміни, соціальні процеси (соціальну динаміку).

Тьоніс намагався поєднати теоретичну та практичну соціологію. Він проводив емпіричні дослідження стану злочинності, тенденцій самогубств, економічних умов життя портових робітників, політичних партій тощо. Завданнями практичної соціології він вважав переробку даних прикладної та емпіричної соціології з метою їх застосування для надання рекомендацій щодо управління соціально-політичними процесами та обґрунтування соціальних орієнтирів. Ф.Тьоніс підкреслює, що вчений не може виходити з бажаного наукового результату, а повинен бути неупередженим. Власні соціологічні погляди Ф.Тьоніс виклав у роботі «Спільнота та суспільство», яка вперше була опублікована 1887 р., та перероблена й доповнена у 1912 р. Вчений вважає, що соціологія повинна досліджувати соціальну сутність людей, має вивчати відмінності у відносинах поміж людьми (наприклад, відмінності між знайомими і незнайомими особами, між тими, хто має з нами спільні та відмінні соціальні риси, поміж людьми, які належать до наших чи інших груп, тими, хто викликає симпатію і антипатію, довіру і недовіру). Як найпростіший випадок соціального зв'язку Тьоніс аналізує обмін, вважаючи, що будь-яке спільне життя є безперервним обміном взаємною діяльністю і взаємним сприянням.

Основою суспільного життя є воля людини, яку вчений трактує як джерело будь-якого наміру та дії. Саме воля визначає тип соціальних зв'язків: коли воля одного з'єднується або змішується з волею іншого, і виникає загальне воління, яке вчений

розумів як єдину, соціальну волю, що примушує та зобов'язує підлеглих їй здійснювати відповідні вчинки. Вчений розрізняє два типи волі: сутнісну та обрану.

- Сутнісна (реальна, природна, інстинктивна) воля – спирається на минуле, пояснюється на його підставі. Вона постає в формах інстинктивних потягів, звичок і пам'яті та пов'язана з несвідомими мотивами та афективними, емоційними, полуінстинктивними спонуканнями і потягами, проявляється «в поглядах, моралі і совісті» людини.
- Обрана (ідеальна, штучно створена) воля є раціонально орієнтованою, вона пов'язана з інтересами та цілями індивіда. Останній має можливість вибору та вільного пошуку засобів досягнення цілі. Вона віднесена до майбутнього.

Це – ідеальні типи волі, що паралельно містяться у свідомості людини; вони впливають на її вчинки (реальні вчинки відбуваються між цими крайніми типами). Соціальні відносини – результат прояву всіх типів і форм волі в діяльності і поведінці людей. Концепт волі був потрібен Тьонісу, аби обґрунтувати два провідні типи відносин і суспільств: гемайншафт (Gemeinschaft) та гезельшафт (Gesellschaft). У німецькій мові «гемайншафт» – це спільнота, яка характеризується органічними, позитивними, близькими, реальними відносинами. «Гезельшафт» – це суспільство, яке штучно створено та є механічним.

Спільнота (Gemeinschaft), за Тьонісом, породжується сутнісною (природною) волею людини та є неформальними об'єднаннями, органічною цілісністю. Первісними видами спільнот Тьоніс вважає: 1) рідню (зв'язки між батьками та дитиною, між подружжям, між братами та сестрами); 2) сусідство; 3) дружбу. Відносини у спільноті властиві переважно патріархально-феодалним, традиційним суспільствам та обумовлюються такими психологічними характеристиками, як міцність та душевна близькість, схильність людей один до одного, велика кількість емоцій, прихильність, особистісні переживання, порозуміння, згуртованість, стабільність контактів, тривалість і підтримка традицій. У таких відносинах домінують почуття, інстинкти, органічні людські відносини. Для них характерна велика увага до звичаїв, релігії, згоди, служіння, крові, духа. Соціальні відносини у спільноті здебільшого передаються у спадок, до них вступають у момент народження, їх не обирають, а отримують від предків. У цьому проявляється консерватизм цієї форми соціальних відносин. Спільноті відповідає звичаєве право (таке, що базується на неписаних традиціях, які не оспорюють). Саме вона відтворює релігію, яка є моральною по суті. На базі спільноти створюються народи.

Суспільство (Gesellschaft) – штучне, вторинне утворення, це сукупність формальних соціальних груп, що стрімко набуває розвитку в індустріальну добу.

Відносини у суспільстві будуються в межах принципів і структур раціональності, вони підкорені обміну, торгівлі, вибору, мають речову природу та не підпорядковані інтересам цілого. В суспільстві переважає розважливий розум, індивідуальні цілі, абстракції, механічні раціональні відносини, роздільність, які обумовлюють ситуацію обміну, і створюють фіктивну єдність. Тут люди взаємодіють з розрахунку на вигоду, гроші, при цьому для вирішення суперечок та задоволення власної егоїстичної мети використовують такі засоби, як договір, політика, громадська думка, що складають основу раціонально-виборчих анонімних відносин. Договірні-обмінні зв'язки відрізняються доцільністю, розрахунком, обмеженою участю, домовленістю і відносною сталістю, але створюються кожного разу так би мовити «знову». Базовими поняттями «суспільства» (Гезельшафт) є «товар», «вартість», «гроші», «ринок», «капітал», «робоча сила». Суспільне життя породжує науку, яка отримує моральний зміст лише через спостереження законів сумісного життя. Зрозуміло, що в соціальних відносинах за типом «спільнота» також мають місце контрактні, раціональні суспільні стосунки (шлюб за контрактом), саме так, як у «суспільстві» присутні об'єднання в спільності (кумівство, земляцтво...), але провідна роль належить типовим, розповсюдженим формам. За Тьонісом, соціальна еволюція супроводжується раціоналізацією соціальних відносин шляхом переходу від культури народу (спільноти) до державної цивілізації (суспільства), яка потім перетвориться у світову державу, підґрунтям якої є торговельний клас.

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте ідейний контекст виникнення формальної соціології.
2. Опишіть основні ідеї роботи Ф. Тенніса - "Спільнота і суспільство".
3. Як характеризуються та як співвідносяться поняття "спільнота" та "суспільство" в концепції Ф. Теніса?
4. Яка роль волі в функціонуванні суспільства?

Тема 7. Формальна соціологія Г. Зіммеля

Основні етапи духовної еволюції Георга Зіммеля (1858 - 1918): а) натуралістичний; б) неокантіанський, коли можливий аналіз цінностей і культури ставиться до сфери, що перебуває по ту сторону природної каузальності. При цьому джерелом творчості виступає особистість із її апріорно заданим способом бачення; в) активно розробляється проблема життя. Філософія життя в контексті проблеми культури.

"Формальна соціологія" - інтегральна частина загальфілософської й культурної концепції Г. Зіммеля. Основні поняття: "зміст", "форма", "взаємодія".

Зміст - історично обумовлені цілі, мотиви, спонукання людських взаємодій. Форма - універсальний спосіб втілення й реалізації історично мінливих змістів.

Г. Зіммель виділяє кілька моментів у пізнанні суспільства. Перший щабель характеризує той рівень соціологічного дослідження, що може бути в рамках будь-якої соціальної науки. Головна мета соціологічного дослідження - вичленовування чистих форм соціації. Предмет соціології. Соціологічний метод служить виділенню чистих форм соціації. Соціологія виникає із практичної необхідності розвитку суспільства.

Соціологія культури Г. Зіммеля. Джерело розвитку культури - пульсація життєвої стихії, що не визначається раціонально. Творчість, втілюючись у культурі, відчужується. Розбіжність життєвих змістів і культурних форм веде до конфлікту й загибелі культури. Проблема конфлікту. Аналіз масової культури.

Індивід. Соціальні типи. Соціальні взаємодії. Індивід і воля. Пригода. Проблема історичного часу. Соціологія релігії в розумінні Г. Зіммеля.

Робота Г. Зіммеля "Філософія грошей". Універсалізм обміну. Гроші і їхня роль у процесі обміну. Гроші як загальний засіб й еквівалент особистісних цінностей. Гроші й стиль життя.

Історична доля ідей Г. Зіммеля.

Г. Зіммель вважав, що соціологія має складатися з трьох розділів:

- Філософська соціологія, завданням якої є висвітлювання метафізичних питань соціального життя, що не можуть бути коректно вирішеними в межах соціологічного дискурсу. Наприклад, суспільство – це мета існування або засіб для індивіда? Чи є в соціальних утвореннях сенс та мета або вони реалізуються лише в душі людини? Чи виявляється в типових стадіях розвитку суспільства якась аналогія з «космічною еволюцією»? Якими чинниками спрямовуються соціальні рухи – матеріалістичними або ідеологічними мотивами? Для сучасного суспільства гострою дискусійною темою є, наприклад, питання евтаназії (грец. εὖ – добре + грец. Θάνατος – смерть). З точки зору Зіммеля проблему евтаназії можна вивчати з соціологічного боку, скласти відповідну медичну статистику, виявити ставлення до евтаназії різних прошарків суспільства. Але соціолог не може відповісти на головне питання – чи пропустимо використовувати евтаназію в медичних установах? Як це узгоджується з християнською мораллю, клятвою Гіппократа? Як суспільство

повинно ставитися до подібних речей?Тобто проблема потребує дискусії на іншому – світоглядному, філософському рівні. Усі ці питання неможливо вирішити, констатуючи факти, але вони потребують певного витлумачення із залученням філософських ідей та уявлень.

- Загальна соціологія досліджує закономірності побудови, структури, організації, розвитку суспільства, його майбутнє тощо шляхом використання соціологічних методів у суспільних науках.
- Формальна соціологія займається вичленуванням, описом та систематизацією чистих соціальних форм та дослідженням соціального змісту цих форм у конкретних історичних умовах. Чисті форми є надісторичними типами соціального зв'язку (за термінологією Зіммеля, соціальний зв'язок – «соціація»).

Німецький соціолог твердо вважав, що суспільство складається з соціальних взаємодій, відносин, а вони у свою чергу мають певні стандарти, які зберігаються тривалий час і переходять від одної епохи та покоління людей до інших, наступних, більш пізніх. Формальну соціологію Зіммель розглядав як універсальну науку і одночасно методологію не тільки соціології, а й усіх без винятку соціально-гуманітарних дисциплін. Він мав рацію у тому сенсі, що право, економіка, релігієзнавство, історія вивчають окремі сторони людського життя, де є свої соціальні форми. Отже, ці науки мають починатися з того, що дослідник вичленовує та описує відповідні форми взаємодії людей.

Тема індивіда і суспільства або «як утворюється суспільство» є провідною у творчості Зіммеля. Він зробив крок вперед порівняно з більш ранніми соціологами, котрі розглядали суспільство як суму індивідів або як населення, що займає певну територію. Німецький вчений розуміє суспільство як систему, де елементами є не просто люди, а взаємодіючі індивіди. Його методологічну позицію можна визначити як релятивізм. За Зіммелем, релятивізм – «це схильність розкласти ціле й субстанціональне на взаємодії». Система є сукупністю елементів, що взаємодіють між собою. «Взаємодія» стає центральною категорією соціології Зіммеля. Цю тему він почав ще у ранній роботі «Соціальна диференціація». Він пише: «Взаємодія складає людське життя». Суспільство «існує там, де взаємодією охоплена множина індивідів». Одночасно й індивід не є чимось цілісним та неподільним. Індивід складається з різних елементів, його можна, наприклад, розглядати як суму соціальних відносин, які опанував суб'єкт, до яких він включився. На думку вченого, суспільство не є жорсткою структурою, де міцно спаяні між собою установи, інститути, класи, групи. Суспільство складається з тих соціальних подій, якими наповнені будні простих людей. Ідея, що суспільство твориться у процесі повсякденних

актів життєдіяльності людей, була, зокрема, підхоплена одним з ранніх центрів американської соціології – дослідниками Чиказького університету, де набула розвитку теорія символічного інтеракціонізму.

Формування людини як члена суспільства, як учасника соціальних взаємодій, відбувається завдяки тому, що у свідомості людини з'являється та закріплюється уявлення про базові форми суспільного життя. Зіммель назвав цей процес «усуспільнення». Форми роблять цей процес стійким. Усуспільнення людини, на думку вченого, відбувається за наступних умов:

- 1) фізично існує людина, яка зі своїми психічними, розумовими, природними можливостями здатна до суспільного життя;
- 2) людина здатна до розуміння інших, до симпатії й духовного контакту;
- 3) індивід засвоює певний набір стандартних стосунків або соціальних форм, за якими відбуваються взаємодії;
- 4) людина стає часткою соціальних кіл (соціальних груп), опановуючи відповідні соціальні позиції та ролі;
- 5) свідомість людини утримує, синтезує суспільні відносини, тобто зберігає певний образ суспільства.

Усуспільнення завжди характеризується кількістю учасників та їх локалізацією у просторі. Завдяки усуспільненню та діям людей остаточно закріплюється історичний розвиток самих форм. Історичний процес можна розглядати як розвиток форм усуспільнення, що підтверджуються масовими практиками. Саме форми впорядковують змісти та перетворюють хаотичні взаємодії в суспільство на сталу конструкцію. Зіммель приходиться до висновку, що суспільство відбувається у свідомості індивідів. Це він називає процедурою синтезу, коли виникає картина суспільства, що складається з тих форм асоціації, які людина встигла опанувати, зафіксувати у власній свідомості. Неусуспільнені індивіди не складають суспільство, вони не можуть до нього увійти.

Центральними поняттями формальної соціології Зіммеля є «форма» та «зміст». Форма, як ми вже з'ясували, є певним стандартом взаємодії (соціації), отже, присутність у соціальному житті форм допомагає впорядковувати стосунки людей, відіграє роль каркасу соціальних систем, сприяє стабільності та прогнозованості суспільства. Форму можливо умовно відділити від конкретного змісту та зробити предметом аналізу. Форма – це універсальний спосіб втілення та реалізації змістів. Зміст – це, по-перше, матеріально-речова сторона акту взаємодії, яку соціолог здатен спостерігати та описувати, по-друге, історично обумовлені цілі, мотиви, інтереси, які спонукають сторони до взаємодій. Зміст

форми пізнається методом розуміння, для чого соціолог має «зануритися» у свідомість суб'єктів взаємодії. Зміст є предметом дослідження багатьох наук про суспільство.

Соціальні форми, що збігаються з тими або іншими соціальними типами (аристократ, бідняк, монах), в сучасній соціології практично збігаються з поняттям соціальної ролі. Вони втілюють характерні риси поведінки, сприйняття власної особи та інших людей, способи вирішення типових ситуацій, і таким чином відображують соціальну сутність людини. Кожен тип фактично уособлює певну соціальну групу.

Соціальні типи – це форми поведінки людини, завдяки яким особа стає членом суспільства. Наприклад, мода як соціальна форма стає можливою завдяки модницям та модникам. У свою чергу такі соціальні типи, що широко зустрічаються у сучасних суспільствах, відрізняються певним стилем поведінки, бажанням слідувати у одязі, зачісці, макіяжу, аксесуарах певним стандартам, які на сьогодні вважаються світовою модою. Отже, мода, перетворившись на соціальну форму, являє собою усталений тип поведінки. Поведінка модників у межах конкретного суспільства та часу – це окремий зміст, змістовне втілення моди як взаємодії та модника як типу поведінки. Зміст у свою чергу може бути розглянутий з матеріально-речового боку з залученням кількісних показників (скільки воланів і оборок, довжина спідниць і ширина брюк, кількість людей з модним в цьому році татуюванням, кількість грошей, яку витрачають на модні аксесуари представники різних груп). З іншого боку, соціолог, озброївшись методами емпіричного дослідження, може виявити мотиви різних груп людей, які одягаються модно, чи з'ясувати причини, за якими загальний тренд не сприймається.

Цікавою для соціологів виявилася робота Зіммеля «Філософія грошей». Спочатку філософи її сприймали як філософський твір, а економісти – як книгу з політичної економіки сучасного суспільства. Але вони випускали з виду ту обставину, що фактично Зіммель дає приклад аналізу соціальної форми, яку вважав провідною для капіталізму. В роботі вчений також описує соціальні типи, обумовлені ставленням індивіда до грошей: «скупий», «скнара», «ласун», «бідняк», «цинік», «скептик».

Зіммеля вважають одним з основоположників соціології конфлікту. Типовою та найбільш важливою формою взаємодії німецький вчений вважав конфлікт. Форма є взаємодією двох або більше індивідів, які знаходяться у стані опозиції або антагонізму. Конфлікт – це невід'ємна складова соціальних процесів, тому що, за Зіммелем, по-перше, людина агресивна за власною природою (інстинкт ворожості та любові); по-друге, конфлікти породжуються різними типами соціальних відносин.

Конфлікт як форма соціації в будь-якому історичному контексті має: 1) учасників; 2) предмет конфлікту; 3) чинники (причини) конфлікту; 4) ресурси як його поглиблення,

так і припинення. В той же час кожен з окремих конфліктів має власний зміст, пов'язаний з унікальністю його проявів, сферою його реалізації, причинами та обставинами розгортання, характеристиками учасників, тривалістю та характером протікання, мотивами та цілями учасників, їх уявленнями щодо цього процесу. Таким чином, конфлікт як розповсюджений варіант взаємодії поєднує у собі форму та зміст.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке «формальна соціологія» за Г. Зіммелем?
2. Схарактеризуйте основні поняття: "зміст", "форма", "взаємодія".
3. В чому полягає головна мета соціологічного дослідження?
4. Яким є предмет соціології?
5. Опишіть соціологію культури Г. Зіммеля.
6. В чому полягає проблема конфлікту?
7. Опишіть основні ідеї роботи Г. Зіммеля "Філософія грошей".

РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ

Тема 8. Українська соціологія другої половини XIX – першої половини XX ст.

Роботи українських вчених 1860-1870 років. Вплив позитивізму та марксистської соціальної теорії. Соціологічна концепція М. Драгоманова: необхідність, завдання та методи соціології, політична соціологія. Вплив постаті та ідей М. Драгоманова на подальший розвиток української соціологічної думки.

Соціологічна творчість І. Франка: осмислення еволюційних ідей та марксизму, задачі суспільної науки, необхідність соціальної статистики. Проект створення наукової соціології Б. Кістяківського. Соціологічна діяльність М. Ковалевського в контексті української, російської та світової соціології. Генетична соціологія М. Грушевського.

Першими українськими соціологічними працями слід вважати роботи українських вчених 1860-1870 років. Приводом для такого розгляду є те, що у своїх працях дослідники, окрім вивчення свого наукового предмету (переважно української історії, етнографії та ін.), але й висували ідеї щодо вивчення суспільства як такого (переважно зазнаючи впливу європейської соціологічної думки). У тогочасній соціологічній думці панував позитивізм, зароджувалася й поширювалася марксистська соціальна теорія. Під впливом цих напрямків перебували дослідники, які започатковували соціологічні студії в Україні. Українські вчені того часу не стільки продукували нові ідеї, скільки засвоювали

та популяризували вже вироблені, що було пов'язано з тим, що соціологія була наукою новою та запозиченою, яку слід було освоювати. Тому не дивно, що соціологічні праці належать не власне соціологам, яких в Україні просто ще не було, а філософам, історикам, географам, економістам та іншим.

До 1870-х років відноситься діяльність київського товариства “Громада”, яке, зокрема, видавало газету “Київський телеграф” та ініціювало створення у 1873 році українського наукового товариства від офіційною назвою “Південно-західний відділ російського географічного товариства”, що розгорнуло власне наукові дослідження української історії, етнографії, економіки, словесності. З'явилося чимало науково-популярних творів українських мислителів, у тому числі й історико-соціологічних. Серед помітних діячів “Громади” були М. Зібер, М. Драгоманов, Ф. Вовк, П. Чубинський, М. Старицький, М. Лисенко та інші, очолював її молодий історик В. Антонович.

Особливе місце в історії української соціології 1880-х років посідає “жєневський” гурток українських вчених-істориків “Громада”, створений М. Драгомановим (після його звільнення з Київського університету у 1875 році) у Швейцарії, куди його відрядила “Громада” київська. З М. Драгомановим у Жєневі, зокрема, співпрацювали С. Подолинський та Ф. Вовк.

М. Драгоманов розглядав соціологію як універсальну й точну науку про суспільство, решта наук мають стати її розділами. Соціологія (наука про діяльність людей в суспільстві), як і історія (наука про закінчену, минулу діяльність), мусять давати “такі ж точно узагальнення, які дають інші науки, математичні, фізико-хімічні та біологічні, тобто так звані закони“. У своїх наукових і публіцистичних працях він закликав українських вчених-суспільствознавців використовувати у своїх дослідженнях ті ідеї та принципи, які заклала західна соціологічна думка.

Найважливішим способом реалізації завдань соціології виступає, за М. Драгомановим, соціологічний метод “логічної семантики”, який полягає в аналітичному групуванні суспільних явищ, що вивчаються, їх класифікації й типологізації. В підсумку суспільство постає складною багаторівневою структурою, яка з'єднує три основні підсистеми: А) Матеріал, з якого складаються суспільства (індивідууми та народності), В) Суспільства (їх форми, сім'я, клас, державний союз, міждержавний союз), С) Продукти суспільної діяльності: матеріальні й моральні. Очевидно, що цей метод ґрунтується на порівняльному методі.

Провідною темою, яка цікавила М. Драгоманова, окрім названих, була тема соціальних змін і прогресу. Головним фактором суспільного розвитку він вважав спосіб виробництва, оскільки праця – “найголовніша основа суспільного життя”. Суспільний

поділ людей на класи, на багатих та бідних М. Драгоманов пояснював існуванням приватної власності, яка є історичним явищем і виникає лише на достатньо високому рівні розвитку суспільства. Тому бідність може бути подолано зміною економічного устрою: приватна власність має бути замінена колективною. Водночас економічну детермінацію М. Драгоманов обмежує паралельною активністю політичних, соціокультурних та інших чинників: “Головним двигуном соціального руху є економічний прогрес... вільна наука і філософія”.

Одне з найважливіших понять М. Драгоманова – поняття прогресу. Він акцентує увагу на тому, що це поняття відіграє велику роль у пізнанні суспільства, однак поняття прогресу не можна використовувати абстрактно – у творах різних авторів, у різних історичних умовах це поняття набуває різного значення. Загалом можна сказати, що для М. Драгоманова прогрес – це не просто розвиток суспільства до певного ідеалу, а такі суспільні зміни, які відповідають потребам суспільства, і вони можуть відбуватися лише тоді, коли для них існуватимуть певні умови. Суспільно-історичний рух, за М. Драгомановим, не є прямолінійним, він зазнає і змін темпу, і тимчасових зупинок, і відкатів назад, повернення до вже пройдених етапів. Питання, які ж саме суспільні зміни відповідають потребам суспільства, можна дослідити за допомогою соціальної науки. Цікаво, що в цілому погоджуючись з ідеєю про існування соціальної еволюції, складовою частиною її, причому однією із найважливіших, М. Драгоманов вважає і революцію.

Особливої уваги М. Драгоманов приділяє проблемі федералізму, розгляду відносин централізації-децентралізації. Дослідники творчості М. Драгоманова визначають його як прихильника політичного федералізму, однак сам Драгоманів пише, що в одних випадках потрібна централізація влади, а в інших – децентралізація. Федералізм для М. Драгоманова – це антипод не централізації взагалі, а централізації бюрократичної й антидемократичної. Це і спосіб партійно-політичної організації, і етнополітичний принцип рішення міжнаціональних протиріч, і сукупність методів місцевого самоврядування, і конкретний варіант загальнодержавного політичного режиму, і модель для міждержавних відносин взагалі, і спосіб “роздержавлення” громадського життя на шляху її колективістської соціалізації, і основна умова для обмежених буржуазно-демократичних реформ.

Загалом слід сказати, що творчість М. Драгоманова дає всі підстави для того, щоб розглядати його як справжнього класика української соціології, який справив великого впливу на її подальший розвиток. Зокрема, його ідеї набули певного розвитку в роботах таких визначних вчених, як Б. Кістяківський, М. Грушевський та інші.

Щодо нашого розгляду історії української соціології постать М. С. Грушевського є певним чином знаковою. По-перше, доля М. С. Грушевського-соціолога була подібною до його українських колег та попередників: звернення історика (не соціолога) до соціології. По-друге, М. С. Грушевський є організатором першого українського соціологічного закладу на еміграції (Український соціологічний інститут у Відні, 1919 р.). По-третє, він залишив певний слід і у радянській соціології. Тобто М. С. Грушевського ми згадуємо, не лише завершуючи тему “Українська соціологія другої половини XIX – першої половини XX ст.”, але й починаючи нові теми курсу.

Підсумовуючи розгляд української соціології другої половини XIX – першої половини XX ст., слід ще раз зауважити ті моменти, які складають її особливість. По-перше, це запозичення західних концепцій (переважним чином позитивізму та марксизму). По-друге, звернення до соціології дослідників із суміжних дисциплін. І по-третє, своєрідним тлом для розвитку української соціології того часу залишається тема самоусвідомлення українського народу та суспільства – тема, яка стає провідною для соціологічних студій українських вчених на еміграції.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте позитивізм та марксизм в українській соціологічній думці.
2. Розкрийте ідеї та діяльність М. Драгоманова.
3. Розкрийте соціологічну творчість І. Франка.
4. Опишіть проект створення наукової соціології Б. Кістяківського.
5. Розкрийте соціологічну діяльність М. Ковалевського.
6. Схарактеризуйте генетичну соціологію М. Грушевського.

Тема 9. Українська соціологія на еміграції

Діяльність соціологічних інститутів. Український соціологічний інститут (Відень, 1919 р.) Українські соціологічні студії у Празі. Український інститут громадознавства та його науково-просвітницькі задачі. Український робітничий університет. “Загальна соціологія” М. Шаповала як перший український підручник з соціології.

Український вільний університет (Відень, Прага, Мюнхен). Українська господарська академія у Подєбрадах. Вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова.

Національно-визвольна тематика у дослідженнях українських вчених: О. Бочковський, В. Старосольський. Проект націології.

Політична соціологія В. Липинського: нація та держава, теорія еліт та вчення про ідеологію, проект класократичного устрою.

Розвиток української соціології на еміграції пов'язаний перш за все з діяльністю соціологічних інститутів. Перший такий інститут – **Український соціологічний інститут** – було засновано М. Грушевським 1919 року у Відні. До співробітництва в інституті М. Грушевський залучив відомих українських вчених, які перебували тоді в еміграції: історика і соціолога В. Липинського, юриста В. Старосольського та інших. У 1921-1922 рр. співробітники займалися в основному видавничою та лекторською діяльністю. Зокрема, за цей період було видано 13 книг, присвячених різним аспектам минулого й сучасного життя України. Одна з цілей інституту, крім наукової, була культурно-просвітницька – ознайомлення зарубіжного читача з культурними здобутками українського народу. Як науковий заклад віденський Інститут існував, скоріше, номінально, і то лише до 1924 р., коли М. Грушевський повернувся на Україну.

Українські соціологічні студії на еміграції жваво розпочалися у Празі, куди було перенесено УСІ з Відня. Після від'їзду М. Грушевського та деяких його співробітників на Україну постала необхідність створення нового осередку, першим кроком до організації якого стало Українське соціологічне товариство, засноване у Празі 1 жовтня 1923 р. з ініціативи голови Українського громадського комітету, колишнього міністра земельних справ Української Народної Республіки М. Шаповала. 1 листопада 1924 р. тим же М. Шаповалом було засновано **Український інститут громадознавства**.

Головною метою Інституту було служити українському відродженню, яке, за думкою його організаторів, “повинно зійти на ґрунт об'єктивної науки і свідомо користуватися її здобутками”. В Українському інституті громадознавства існували три відділи: народознавства, господарства і техніки, соціології й політики. При Інституті був науково-дослідний інститут. У липні 1927 р. при Інституті було відкрито **Український робітничий університет**, який був кореспонденційною (заочною) школою і мав за мету “в формі писаних лекцій і в популярному їх викладі понести соціологічні знання в широкі маси українського народу”. Тут читав свій курс – курс “Загальної соціології”, який пізніше як підручник вийшов окремим виданням, директор УІГ **Микита Юхимович Шаповал (1882 – 1932)**.

17 січня 1921 році у Відні було відкрито **Український вільний університет**, який у жовтні того ж року переїхав до Праги (з 1946 року його діяльність триває у Мюнхені). У 1922 році було засновано **Українську господарську академію у Подєбрадах**, на економічно-кооперативному відділі якої була утворена кафедра соціології. Кафедра соціології існувала також і у відкритому у Празі у 1923 році **Вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова**. Можливість такого розвитку української науки на терені

Чехословацької республіки пояснюється зокрема підтримкою слов'янських студій президентом ЧСР Т. Масариком.

Серед провідних соціологів, які працювали в той час у згаданих закладах, особливої уваги заслуговують насамперед **Володимир Старосольський (1878 – 1942)** та **Ольгерд Іпполіт Бочковський (1884 – 1939)**, які у душі української соціології тих часів провідною метою соціологічної науки вважали сприяння національно-визвольному рухові і побудову сильної соціологічної концепції нації. О. Бочковський вважав В. Старосольського, як і М. Драгоманова, “першими каменярами” спеціальної соціологічної науки – *націології*, яку він викладав в Українській господарській академії в Подєбрадах.

Вельми цікавою є постать українського суспільного діяча польського походження, засновника партії “Український союз хліборобів-державників”, посла гетьмана П. Скоропадського та УНР у Відні (на еміграції жив у Австрії та Німеччині), оригінального історика, соціолога, політика, публіциста, який розглядав проблеми, дотичні до щойно згаданих, **В'ячеслава Казимировича Липинського (1882 – 1931)**. Попри своє перебування у своєрідному “душі часу” українських соціальних мислителів, який втілювався у інтересі до національних питань, В. Липинський намагається розв'язувати ці питання в дуже своєрідний спосіб і розглядати їх зовсім по-іншому, ніж це робили його попередники і сучасники. Головною його ідеєю, під знаком якої пройшло все життя вченого, була *ідея створення незалежної української держави*. Слід зазначити, що в ті часи ідея національної державності не була основною для сучасників В. Липинського, які переважно були народниками і соціалістами і вбачали в державі насамперед “машину придушення”, яка всіляко гнітить народні маси. Коли всі вважали себе федералістами і соціалістами, В. Липинський виступає як самостійник і монархіст, коли основними атрибутами української національності вважали насамперед мову, звичаї, фольклор, він наголошує на території, спільному історичному досвіді, інститутах, типах еліт (тобто на “устрою політичному”) як на критеріях розрізнення націй, коли скрізь точилися розмови про свободу і рівність, В. Липинський обстоював ієрархічну структуру суспільства. Не дивно, що йому не вдалося знайти повного розуміння у сучасників – він, звичайно, гостро переживав це і ідентифікував себе з Дон-Кіхотом у політиці.

Після другої світової війни соціологічні студії на еміграції не велися планово і зосереджено. Хоча список дослідників, чия діяльність тим чи іншим чином стосувалася б вивченню або українських громад на еміграції, або суспільства в Україні, може бути доволі довгим, але справді помітних концепцій серед їх здобутків не знайдено, можливо, поки що.

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте діяльність соціологічних інститутів.
2. Опишіть особливості концепції М. Шаповала.
3. Опишіть національно-визвольну тематику у дослідженнях українських вчених: О. Бочковський, В. Старосольський.
4. Схарактеризуйте політичну соціологію В. Липинського.

Тема 10. Українська радянська соціологія

Стан соціології в Росії у 1910-і роки: загальна характеристика: марксистська та немарксистська традиції.

Розвиток радянської соціології у 1920-30 рр. Робота В. Леніна “Про значення войовничого матеріалізму” та висилка російських вчених у 1922 році. Поширення емпіричних досліджень та вдосконалення соціологічних методів. Основна тематика досліджень. Робота М. Бухаріна “Теорія історичного матеріалізму. Популярний підручник з марксистської соціології” та реакція на неї.

Наукова праця з соціологічних проблем в Україні у 1920-і роки. Діяльність Всеукраїнської Академії наук (ВУАН). Повернення на Україну М. Грушевського.

Відновлення соціології наприкінці 1950-х років. Соціологія та будівництво соціалістичного та комуністичного суспільства. Лабораторії конкретних соціологічних досліджень та їх діяльність. Інститут конкретних соціологічних досліджень АН СРСР. Розвиток соціології 1960-х років та утиски початку 1970-х рр. Стан радянської та української соціології 1970-80-х рр. Соціологія і перебудова. Нова динаміка розвитку соціології.

Розвиток української радянської соціології майже повністю лежить в руслі розвитку радянської соціології взагалі – принаймні ми навряд чи можемо застосувати якісь інші критерії, окрім предметного та територіального, для виокремлення саме української соціології. А історія радянської соціології цілком логічно може бути поділеною на два етапи: перший – **соціологія 1920-1930 рр.**, другий – **розвиток соціології починаючи з 1950-1960 рр.**

Розвиток соціології в Росії на час Лютневої та Жовтневої революцій 1917 року характеризувався тим, що тут сформувався певний інтелектуальний потенціал. Він був представлений двома напрямками:

- немарксистською традицією академічної соціології з пріоритетом теоретичних досліджень – М. Карєєв, П. Сорокін, К. Тахтарєв та ін.;

- марксистською традицією з пріоритетом радикалізації соціології у політичній боротьбі (О. Богданов, В. Ленін, Є. Енгель та ін.).

На той час була напрацьована практика соціологічних досліджень, певні досягнення у теоретичній та практичній статистиці тощо. Більш скромними були результати в галузі інституціоналізації науки та освіти, однак слід відзначити появу перших офіційних підручників з соціології для вузів (Т. Фадєєва, 1917) та для середніх шкіл (Є. Енгеля, 1918). На революційній хвилі у 1918 році було засновано Соціобібліографічний інститут (наступного року його реорганізовано у Соціологічний інститут), у 1919 році утворені перші кафедри соціології у Ярославському та Петроградському університетах, у 1920 році відкривається відділення соціології на факультеті суспільних наук Петроградського університету.

Слід зазначити, що у академічному середовищі визначальним був вплив немарксистських й антисоціалістичних течій. Тому після публікації у 1922 році В. Леніним праці “Про значення войовничого матеріалізму” сталося висунення на перший план ідеологічної та політичної функцій науки під гаслом “хто не з нами, той проти нас”. Наслідком цього стало вигнання з країни й вимушена еміграція багатьох вчених та викладачів, які не поступилися своїми принципами. Зокрема, за кордоном опинилися кілька десятків соціологів, двоє з яких набули світового визнання – Г. Д. Гурвіч (Франція) та П. О. Сорокін (США).

В Україні наукова праця з соціологічних проблем у 20-і роки майже цілком зосередилася у **Всеукраїнській Академії наук (ВУАН)**. Її соціально-економічний відділ мав спеціальну кафедру соціології, яку у 1918-20 р. очолював Б. Кистяківський. Після його смерті кафедру очолював марксист С. Семківський, але помітних результатів своєї діяльності у цей період кафедра не мала.

З другої половини 1930 років майже припинилися будь-які соціологічні дослідження. Зокрема, цьому “посприяв” вихід друком роботи Й. Сталіна “Про діалектичний та історичний матеріалізм” (1938 р.) – істмат остаточно був повернутий у лоно філософського знання, а соціологічне знання навіть у формі історичного матеріалізму заперечувалося. З тих пір найважливіші складові частини соціології, її теорія і методи, категоріальний апарат стали розглядатися тільки на вкрай абстрактному філософському рівні. На соціологічні методи дослідження суспільства, на вивчення конкретних процесів і явищ соціального життя було накладено найсуворішу заборону.

Такий стан проіснував більше 30 років. Лише наприкінці 1950-х років, зі звільненням від сталінських порядків, ситуація стала трохи змінюватися на краще. Зокрема, у 1955 році Президія ЦК КПРС дозволила радянським ученим взяти участь у роботі III Міжнародного конгресу соціологів у Голландії, після чого поняття "конкретні соціологічні дослідження" (як синонім "конкретних соціальних досліджень") було легалізовано. Після цього відкрилася можливість ставити питання про самостійність соціологічного знання; СРСР відвідали Р. Арон, Р. Мертон, Т. Парсонс та інші представники західної соціології; створюються **відділ соціології у Інституті філософії АН СРСР (1960)** та **Радянська соціологічна асоціація (1958)**.

З перших кроків "відродження" радянської соціології чітко було позначено лінію її розвитку – вивчення та участь у будівництві соціалістичного та комуністичного суспільства. Її реабілітація не повинна була порушувати ідеологічних канонів та стрункої структури марксизму-ленінізму – теза про тотожність історичного матеріалізму та наукової (марксистської) соціології була непорушною. Це означало, що, по-перше, про спадкоємність соціологічної традиції, російської, української чи будь-якої іншої не було й мови, а по-друге, – соціологія могла бути переважно прикладною дисципліною.

На початку 1960-х років створюються **лабораторії конкретних соціологічних досліджень** у Московському, Ленінградському, Харківському, Київському, Львівському університетах, а пізніше і в інших вузах та наукових центрах. Ці лабораторії займаються прикладними (конкретними, як зазначено у назві) дослідженнями, які з середини 1960-х років набувають досить широкого розвитку (зокрема, доволі поширеною стає так звана "промислова соціологія" – прикладна соціальна наука про роль, зміст та значення "людського фактору" у промисловості). У 1968 році розпочав роботу **Інститут конкретних соціологічних досліджень** (з 1988 року – Інститут соціології АН СРСР).

Попри застій і занепад радянської соціології, у 1974 р. почав виходити журнал "Соціологічні дослідження", наприкінці 1970-х – першій половині 1980-х років відкриваються кафедри та відділення соціології в університетах (в Україні – в Київському, Харківському, Львівському, Одеському, Дніпропетровському, Волинському), поновилася дискусія щодо предмету соціології, ставиться питання про "спеціальні" соціологічні теорії (які розглядаються як проміжна ланка між загальною теорією (історичним матеріалізмом) та конкретними соціологічними дослідженнями).

Ці процеси знайшли відображення і в соціології в Україні – на базі соціологічного відділу Інституту філософії АН УРСР утворюється Інститут соціології АН України (1990 р., зараз – Інститут соціології НАНУ), створюється Соціологічна асоціація України (1990 р.), в університетах відкриваються факультети та відділення для підготовки професійних

соціологів, започатковуються соціологічні видання, утворюються спеціалізовані Ради із захисту дисертацій на здобуття ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, виходить журнал “Філософська і соціологічна думка”. Власне лише з цього часу розпочинається розвиток соціології в Україні саме як *української соціології*.

Питання для самоконтролю:

1. Схарактеризуйте стан соціології в Росії у 1910-і роки: загальна характеристика: марксистська та немарксистська традиції.
2. Опишіть розвиток радянської соціології у 1920-30 рр.
3. Опишіть відновлення соціології наприкінці 1950-х років.
4. Схарактеризуйте зв'язок соціології та будівництва соціалістичного та комуністичного суспільства.
5. Опишіть розвиток соціології 1960-х років та утиски початку 1970-х рр.
6. Опишіть стан радянської та української соціології 1970-80-х рр.
7. Схарактеризуйте зв'язок соціології і перебудови.

РОЗДІЛ 5. ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

Тема 11. Марксистський напрямок у соціології. К. Маркс і Ф. Енгельс

Наукова й суспільно-політична діяльність Карла Маркса (1818 - 1883) і Фрідріха Енгельса (1820 - 1895). Основні роботи: Тези про Фейєрбаха (К. Маркс), "Маніфест Комуністичної партії" (спільно К. Маркс і Ф. Енгельс), "Капітал" (К. Маркс), "До критики політичної економії. Передмова" (К. Маркс), "Походження родини, приватної власності й держави" (Ф. Енгельс).

Людина й суспільство. Марксистська антропологія: сутність людини, людина як homo faber і роль продуктивної праці, проблема відчуження. Суспільство як сукупність суспільних відносин. Матеріалізм як теорія пізнання. Основний методологічний принцип марксизму: "суспільне буття визначає суспільна свідомість". Матеріалістичне розуміння історії. Суспільно-історичний процес як процес зміни суспільно-економічних формацій. Структура суспільно-економічної формації і її визначеність способом виробництва матеріальних благ. Вчення про класову боротьбу: "клас-у-собі" й "клас-для-себе". Теорія ідеології. Конфлікт як джерело розвитку й необхідність революції. Значення й критика ідей марксизму.

Енгельс свого часу стверджував, що Марксу належать два великі відкриття: 1) матеріалістичне розуміння історії; 2) закон додаткової вартості. Почнемо з першого. Дійсно, в цьому пункті Маркс був абсолютно оригінальним мислителем. До Маркса існувало кілька пояснень історичного процесу: 1) теологічне, як найбільш стародавнє і не наукове по суті, де все пояснювалося незбагненою в принципі волею Творця; 2) більш сучасна версія об'єктивного ідеалізму, що належала Гегелю, – історія розгортається за колосальним попереднім планом деміурга (Творця) і тому має певні закономірності; 3) філософсько-суб'єктивістське тлумачення історії як вираження волі видатних людей, результат критичних зусиль філософів і інтелектуалів, як низка неповторних подій або унікальний збіг обставин, що не можуть у принципі створювати закономірності; 4) більш сучасний на той час натуралістичний підхід, де причинами суспільного життя називалися різні природні фактори, які знаходилися так би мовити за межами самого суспільства, наприклад, географічне середовище або біологічні властивості людських рас. Натуралістичний підхід вважався по-справжньому науковим поглядом на суспільство, бо включала в соціальну теорію ідеї детермінізму та матеріалізму. Це наближало соціологію до природничих наук. Соціальна теорія уходила від мінливого суб'єктивного фактора, людського свавілля, ідеалізму (спіритуалізму) та містики. До натуралістичного підходу пасувала ідея існування соціальних законів і закономірностей. Але натуралістичні концепції, як з'ясувалося пізніше, були поверховими і не враховували важливі соціокультурні фактори; сучасні соціологи, до речі, давно вже від них відмовилися.

Теорія Маркса також розгортається у межах детерміністського підходу, але він пропонує шукати першопричину (незалежну змінну) у структурі самого суспільства та людської діяльності. Матеріалізм власне означає, що вчений знаходить субстанцію, яка не залежить від свідомості людей, а навпаки – свідомість і індивідуальна, і колективна визначається матеріальними причинами. Такою першопричиною Маркс вважав економіку, спосіб виробництва, а якщо ще більш вузько – економічні відносини, які з'єднують людей у процесі виробництва, обміну, розподілу матеріальних благ.

Логіку Маркса (і Енгельса) можна простежити за текстом «Німецької ідеології». Автори пишуть, що людині перш ніж займатися інтелектуальною діяльністю, мистецтвом, релігією, філософією, політикою треба задовольняти свої матеріальні потреби – їсти, одягатися, мати дах над головою тощо. А це все можна добути лише одним шляхом – у процесі виробництва, у межах трудової діяльності, отже, економіка завжди є провідною сферою людського буття. Який стан економіки – таким є і усе соціальне життя, суспільні настрої, інституції, моральні та юридичні норми, навіть естетичні смаки. Людей у процесі виробництва поєднують економічні відносини. Це є не заперечним фактом, але Маркс

наголошує на тому, що люди не можуть довільно їх вигадувати, існує набір сталих систем економічних відносин, що можуть змінювати одна одну в історичному розвитку. Тобто ці системи є об'єктивними стосовно людей, які хочуть того чи ні, але стають заручниками економічних відносин, вони грають за правилами, що не пишуться власноруч. У цьому і проявляється матеріалізм соціального життя та історичного процесу. Якщо це твердження є істиною (і раніше люди цього не розуміли), то завдання соціального мислителя – дослідити саме цю вирішальну сферу, знайти об'єктивні закономірності, що рухають історією і стоять над людьми. Саме таке надзавдання розв'язував Маркс, працюючи над «Капіталом». Для розуміння основ марксистської теорії суспільства важливо знати сутність її базисних понять, як от: «спосіб виробництва», «виробничі сили», «економічні відносини», «основне протиріччя способу виробництва», «типи способу виробництва».

«Спосіб виробництва матеріальних благ» є ключовим поняттям. Цим поняттям охоплюються основні умови та сутність того, як здійснюється економічний процес. Маркс вважає, що в історії людства було не так вже і багато способів виробництва, вони послідовно змінювали один одного, більш того усі народи та суспільства проходять у своїй історії ці ступені розвитку. В європейській історії він виділяє античний (рабовласницький), кріпацький (феодальний) і буржуазний (капіталістичний) способи виробництва. Вони є різними способами експлуатації людини людиною. Кожний новий спосіб виробництва є більш ефективним в економічному плані, тобто він забезпечує більш високі виробничі можливості, що складає основу соціально-економічного прогресу. Маркс, як і Конт, і Спенсер, цілковито поділяв ідею прогресу, але його відрізняло, по-перше, інше трактування причин і механізмів прогресу, по-друге, перспектив і «кінцевого пункту» соціальних змін. Окрім зазначених способів виробництва Маркс мав на увазі, принаймні, ще два – комуністичні, де є відсутнім елемент експлуатації.

У давні часи, на доцивілізаційних етапах розвитку людства, у спільнотах збирачів та мисливців і в самих перших аграрних суспільствах, де ще не було держав та класів, спосіб виробництва природно був дуже примітивним, використовувалися переважно кам'яні знаряддя праці; але Маркс вважав, що головною рисою було те, що усе робилося спільно, а результати праці не привласнювалися особисто. Такий стан речей він називає примітивним комунізмом; він передбачав колективний спосіб виробництва та споживання. І тут ми підходимо до основної тези теорії Маркса: він доводив, що у недалекому майбутньому людство чекає перехід знову до комуністичного способу виробництва, але це буде більш високий, ніж сучасний буржуазний, спосіб виробництва матеріальних благ, який може забезпечити такий височенний рівень промисловості і сільського господарства, що кожному члену суспільства буде гарантуватися задоволення

його матеріальних потреб. І першими країнами, де відбудеться цей історичний стрибок, мусять стати не відсталі, а саме передові капіталістичні країни Західної Європи. Маркс, як комуніст за переконаннями, переважно зводив свою наукову діяльність до обґрунтування цієї тези.

Кожен спосіб виробництва має дві сторони, або складові. Першу з них Маркс називає виробничими силами, а другу – економічними відносинами (відносини виробництва, обміну, розподілу матеріальних благ). До виробничих сил належать техніка, засоби виробництва, технології, принципи організації економічної діяльності, споруди, матеріали, нарешті, сам виробник, людина-професіонал з її знаннями, навичками, вміннями. Усе це постійно змінюється, вдосконалюється, люди опановують усе більш складні прийоми виробничої діяльності, роблять винаходи, а в сучасну епоху до цього долучився потужний науково-технічний прогрес. Це як потяг, що завжди рухається, але на початку ще ледь помітно, а потім набирає справжню швидкість, і вона увесь час зростає. Маркс пише, що виробничі сили є революційними по суті, бо увесь час всередині відбуваються якісь перевороти, винаходи, на місце старому приходять щось нове, більш досконале, що особливо помітним стає у добу капіталізму. І це є об'єктивний і нескінченний процес, він не має зворотного руху, якщо брати історію цивілізації в цілому. З особливою силою поступ виробничих сил пришвидшується в рамках буржуазного способу виробництва, бо сучасні підприємці увесь час націлені на впровадженні нових розробок, ідей, різноманітних «ноу-хау», аби випередити конкурентів та збагатитися.

Економічні відносини фіксують те, як люди мусять взаємодіяти в рамках способу виробництва. Наприклад, найм персоналу на капіталістичне виробництво, укладання трудової угоди, оплата праці, розрив трудових відносин – усе це стосується економічних відносин. В античному способі виробництва найму робітників як такого не було, рабів як головне знаряддя праці купували, і примушували виконувати певну роботу; їх харчували, як корисну для господарства худобу. Щоправда, власники повинні були певним чином турбуватися про своїх рабів, але хазяїн мав право і розпродати власних рабів, і позбутися необхідності піклуватися про «знаряддя, що розмовляють». Без сталої системи економічних відносин – виробництво неможливо. Основна ідея Маркса полягала в тому, що економічні відносини є консервативною складовою способу виробництва, вони не можуть постійно еволюціонувати, як це притаманне знаряддям праці. Ці системи встановлюються на певну історичну епоху, доки власне і існує той чи інший спосіб виробництва матеріальних благ. Економічні відносини регулюють три основні фази економічного процесу: 1) організація самого виробничого процесу, спосіб залучення до трудової діяльності різних суб'єктів (існують насильницько-примусові, тобто

позаконотичні, і капіталістичний способи включення людей до виробництва); 2) обмін матеріальними благами, що може здійснюватися як шляхом, наприклад, натурального обміну, у вигляді данини чи оброку, або за правилами товарно-грошового обігу на капіталістичному ринку; 3) розподіл матеріальних благ, обсяг і порядок отримання прибутків, заробітної плати, земельної ренти тощо.

Принципова позиція Маркса полягала в тому, що він виділяє в системі економічних відносин відносини власності як вирішальний чинник способу виробництва. Саме уведення інституту приватної власності, на думку Маркса, зруйнувало примітивний комунізм і общинно-племінний спосіб життя. Тут він не був оригінальним, бо вже існувала стала комуністична традиція звинувачувати приватну власність у всіх гріхах людства. Щоправда, Маркс сам інститут приватної власності розглядав не як фатальну помилку, а як історичну закономірність. Цей інститут сам по собі еволюціонує і разом з ним змінюється спосіб виробництва: рабовласництво, кріпацтво, капіталізм є зміною форми приватної власності. Буржуазний спосіб виробництва базується на капіталістичній власності, яка в теорії Маркса позначається терміном «капітал». Капіталами володіє буржуазія. В умовах капіталізму люди більше не є власністю панів; земля, села також не закріплюються державою навечно у володіння аристократами. Капітал – це власність, передусім, на засоби виробництва, а той, хто володіє засобами виробництва, може організувати виробничий процес, винайняти робочу силу і врешті-решт отримати капіталістичний прибуток. Виключно важливу роль у капіталістичній економіці відіграють гроші та банківський капітал. Гроші перетворюються на мірило всього, усе продається і купується: засоби виробництва, земля, технології, робочі руки, мозки інженерів і вчених тощо. Кожен спосіб виробництва матеріальних благ передбачає внутрішній конфлікт поміж виробничими силами і економічними відносинами. Це становить «основний конфлікт способу виробництва». Саме цій обставині Маркс приділяє особливу увагу. Як діалектик, він вбачає саме в цьому рушійну силу історії. Розвиток внутрішнього конфлікту рано чи пізно ставить край існуванню старого способу виробництва і відкриває дорогу більш економічно доцільному та сучасному способу виробництва. Отже, відбувається і соціальний прогрес як такий. Протиріччя способу виробництва може коливатися у широких межах аж до тої точки, коли старі економічні відносини вже не можуть суміщатися з новими по суті виробничими силами. Останні увесь час нібито переганяють у своєму розвитку економічні відносини, і настає момент, коли старі економічні відносини стають гальмами або «оковами» для розвитку економіки, вони не сприяють, наприклад, появі нової техніки й технології, прогресивних форм організації праці тощо. Так, наприклад, було на останньому етапі феодалізму: кріпацтво

було більше не сумісне з потребою промисловості у масах вільних робітників, аристократи не були зацікавлені у впровадженні у своїх маєтках нових зразків техніки, бо їх влаштовувала фактично рабська праця кріпаків. Указане протиріччя завжди змінюється на користь нових економічних порядків, а це означає, що стара система економічних відносин має бути зруйнована, а на її місце поставлена нова, більш сучасна й прогресивна. Маркс розумів і увесь час підкреслював, що таке не відбувається автоматично, насправді, суспільство мусить пережити так звану соціальну революцію, аби старий спосіб виробництва назавжди уступив дорогу новому. Цю революцію він пов'язував з класовими відносинами і класовою боротьбою. Таким чином, принцип економічного детермінізму поширювався на соціальну структуру, а потім і на політику, право, сферу моралі й релігії.

Отже, історичний матеріалізм Маркса зводиться до того, що, по-перше, вся історія людства підпорядкована об'єктивним закономірностям, по-друге, головне полягає в тому, що неухильно відбувається розвиток, а потім зміна певних типів способів виробництва матеріальних благ. По-третє, соціальне життя детерміновано (визначено) економічними причинами, саме глибинні процеси у способі виробництва, основний конфлікт способу виробництва зумовлюють ті явища, які відбуваються у суспільствах у цілому. По-четверте, не можна перескочити через ті чи інші способи виробництва, бо людство приречено крок за кроком підійматися по економічним сходинкам. Старі способи виробництва вивільняють місце для нових тільки після того, коли виконають свою місію та розв'язують виробничі сили у тій мірі, на яку потенційно здатні. Останній період існування старого способу виробництва завжди позначений різноманітними економічними, соціальними і політичними кризами. Ось чому Маркс сподівався ще за своє життя побачити, як руйнуються капіталістичні порядки у найбільш передових країнах – Франції, Бельгії, Голландії, США, Німеччині, де, на його думку, цикл капіталізму добігає свого кінця. Він щиро вважав: приватна власність на засоби виробництва починає заважати науково-технічному прогресу та переворотам у промисловості. Кризи перевиробництва, які час від часу уражали економіку цих країн, класові суперечки, революційні сплески він сприймав за ознаки фінальної частини симфонії під назвою «капіталізм». А чи виправдалися його прогнози? Минуло півтора століття, соціально-економічне життя у країнах Західної Європи змінилося докорінно, але соціальних революцій не відбулося, комунізм на цих теренах не запанував, і жодних ознак руху у тому напрямку немає. Маркс вважав, що системи економічних відносин не можуть суттєво змінюватися. А чи це є так насправді? У названих вище країнах капіталізм суттєво модернізувався саме в цьому аспекті. Сам Маркс зазначав, що практика є критерієм істини, тобто наукові відкриття в соціології ми мусимо перевіряти, зокрема, історичними

змiнами. На разi ми бачимо, що теорiя Маркса не була пiдтверджена ходом iсторичного розвитку. У ХХ ст. у низцi країн дiйсно вiдбулися революцiї з метою уведення комунiстичних порядкiв, але це скорiше не в контекстi, а у супереч теорiї Маркса. В СРСР, низцi країн Схiдної Європи, Китаї, Пiвнiчнiй Корей, у В'єтнамі, на Кубi проходили комунiстичнi експерименти, що зазнали в цiлому провалу. До речi, способи виробництва, якi було створено в цих суспiльствах, за класифiкацiєю самого Маркса варто вiднести до так званого азiйського способу виробництва. Його суть у тому, що економiчне життя органiзує держава, iснує бюрократична командна система, чиновники виступають керiвниками виробництва, дiють армiйськi принципи побудови та управлiння економiки. Приклади азiйського способу можна знайти i в iншi епохи, сам Маркс увiв цей термiн для позначення тих економiчних систем, що iснували iсторично поза межами Європи. Тепер зрозумiлим є те, чому СРСР програв економiчнi змагання капiталiстичним країнам. Азiйськiй спiсiб виробництва не є модерним, а скорiше архаїчним методом органiзацiї економiки. Рiзниця полягає у тому, що капiталiстичнiй спiсiб мотивує мiльйони людей до бiзнесу, включає особистi матерiальнi iнтереси, а азiйськiй – вiдчужує людей вiд працi, робить її обов'язком, повиннiстю, отже, слабко вмотивованi люди, якi покладаються на державу, стають бiльш iнертними i не зацiкавленими Марксизм оперує так званим дiалектико-матерiалiстичним методом. Марксисти вважають, що це є унiверсальний i найбільш ефективний iнструмент пiзнання.

Методологiя Маркса поєднує двi складовi: по-перше, дiалектичний погляд на речi i визнання того, що розвиток за своєю необхіднiстю та механiзмами є унiверсальний процес, по-друге, матерiалiзм як твердження того, що свiдомiсть у будь-яких формах є чимось вторинним стосовно матерiальних об'єктiв та процесiв. Маркс синтезував свiй метод, використовуючи двi широко вiдомi фiлософськi традицiї. Дiалектика, як i матерiалiзм, були вiдомi ще давньогрецьким фiлософам. А в епоху, коли жив Маркс, найбільш яскравими представниками цих напрямкiв були нiмецькi фiлософи Гегель i Фейєрбах. Вплив на Маркса першого з них, як ми вже зазначали в бiографiчному нарисi, був особливо помiтним. Гегель ретельно опрацював категорiї та закони дiалектики, тобто вiн створив доволi ефективний апарат для фiлософського аналізу будь-яких процесiв змiн та розвитку. Маркс фактично повнiстю узяв на озброєння цей апарат, широко користувався дiалектичними поняттями для аналізу економiки та соцiальної сфери. Єдине, що розмежовує методологiю Гегеля i Маркса, питання щодо першопричини змiн. Гегель вбачав у iсторичних подiях реалiзацiю задуму Демiурга (цей пiдхiд у фiлософiї називається об'єктивним iдеалiзмом), а Маркс як атеїст i матерiалiст пояснював рух природними причинами, а для iсторичного процесу вiн запропонував пояснення на основi

ідеї економічного детермінізму. Тобто, соціум є саморухомим об'єктом, що не потребує опіки й енергії «вищих сил». Отже, Маркс поєднав діалектику з матеріалізмом, і таким чином виник особливий погляд на речі та спосіб дослідження соціальних явищ. Прикладом застосування діалектико-матеріалістичного методу є аналіз способу виробництва, що було наведено вище.

У методологічному плані марксизм наближається до конфліктологічної парадигми. Багато хто з сучасних соціологів розглядає Маркса як представника цієї традиції або як одного з засновників конфліктного підходу. Це відповідає істині, Маркс дійсно дивився на соціальний світ через призму соціального конфлікту і будував на цьому свої праці. Але його підхід якісно відрізняється від бачення сучасних конфліктологів. Не варто забувати, що Маркс був переконаним революціонером і вірив у цілющу силу революційного оновлення світу. Революція є виявом так званих антагоністичних протиріч. Антагонізм у діалектиці означає тип конфлікту, що не має перспективи бути вирішеним у межах певної системи. Тобто такий конфлікт рано чи пізно призведе до руйнації системи з середини або до якісного її переформатування. Саме такі конфлікти дослідники-марксистки завжди вважали найбільш важливими в структурі суспільства, бо вони провокують людей і класи на запеклу боротьбу і є причиною революційних струсів. Зазначимо, що сучасна конфліктологічна парадигма базується на дещо відмінних ідеях. Зокрема, конфлікт дійсно розглядається як джерело змін, але не як катастрофічний феномен, а в ролі певного імпульсу до дій та пошуку шляхів розв'язання різноманітних проблем.

Тема класів у соціології марксизму займає особливе місце. Класам і класовим конфліктам Маркс відводив роль рушійної сили історичного розвитку. На жаль, у самого Маркса немає праці, де б він докладно і послідовно виклав свої погляди на це питання, за нього це зробили чисельні послідовники, теоретики так званого наукового соціалізму. Соціальні науки на початку XIX ст. вже оперували поняттям класу, і сам Маркс підкреслював, що йому не належить честь відкрити це явище. Свій вклад у теорію класів в одному з приватних листів він сформулював у трьох пунктах: 1) існування класів пов'язано з історичними фазами розвитку виробництва; 2) класова боротьба невпинно веде до диктатури пролетаріату; 3) ця диктатура є переходом до знищення будь-яких класів і до суспільства без класів. Зупинимося на цих пунктах більш докладно.

Маркс, дійсно, не відкрив поняття «класи», але дав нову їх інтерпретацію у контексті матеріалістичного розуміння історичного процесу. Він пов'язує класи з економікою, а точніше – з існуванням тих чи інших способів виробництва. За Марксом, класи і класові відносини виникають з потреб організації виробництва, вони пов'язані з економічними відносинами того чи іншого типу суспільства. За його логікою

рабовласницький спосіб виробництва виникає не тому, що за збігом обставин у суспільстві з'являються раби та їх власника, а навпаки – ці класи є результатом такої системи економічних відносин, коли одна людина насильницьким шляхом змушує інших працювати у власних інтересах. Для стародавнього суспільства така система відносин була значним кроком уперед з точки зору розвитку цивілізації, бо фактично неоплатна праця армії рабів допомогла не тільки розбудувати пишні міста, храми, усипальниці правителів, але й забезпечила можливість рабовласникам займатися мистецтвом, філософією, наукою, літературою тощо. Раби стають знаряддям праці, основною виробничою силою стародавніх цивілізацій. Перші держави виникли з потреб контролювати маси рабів і законодавчо забезпечувати привілеї рабовласників. Але як тільки змінюється спосіб виробництва матеріальних благ, тобто з'являється нова система економічних відносин – зникає потреба у класі рабів, натомість формуються нові класи – землевласників-феодалів і селян-кріпаків. Феодалний спосіб виробництва матеріальних благ був більш гнучким і сучасним стосовно попереднього, селяни стають більш зацікавленими у результатах своєї праці, часто вони отримують можливість раз на рік сплатити феодалу данину (оброк), і займатися за власним вибором різними видами економічної діяльності. Цей спосіб виробництва зумовив загальний соціально-економічний прогрес, вершиною якого були європейські суспільства, культура, мистецтво, наука епох Відродження і Просвітництва. Але вже з XVI ст. у Західній Європі швидкими темпами починає розвиватися новий – капіталістичний – спосіб виробництва, він потребував великих мас формально (юридично) вільних робітників, яких можна наймати на роботу і звільнювати, коли в них вже немає потреби (рабовласник і феодал не мали права кинути своїх підданих напризволяще або «розрахувати», наприклад, на осінньо-зимовий період). У країнах Європи проводяться реформи, що передбачають відміну кріпацтва. Одночасно з'являється прошарок підприємців, які не пов'язані зі старою аристократією, вони мають капітали для того, аби на нових економічних засадах підіймати фермерські господарства, організовувати мануфактурне виробництво, будувати копальні для видобутку вугілля, торгувати, займатися банківською справою тощо. Отже, ще в надрах феодалізму зароджується і розвивається капіталістичний спосіб виробництва, а разом з тим і два нових класи – буржуа та пролетарі.

В теорії Маркса важливе місце посідають так звані основні класи, які займають протилежні позиції у соціальному просторі. Кожний спосіб виробництва породжує два таких класи, де один є панівним, а другий – пригнобленим. Перший – виконує функцію організатора виробництва, він зацікавлений у збереженні існуючої системи економічних відносин, визискує працю пригноблених прошарків, тобто змушує їх працювати в своїх

інтересах, отже, виступає як експлуататор. Другий – це клас, який своїми руками створює основні матеріальні багатства, які в кінці кінців йому не належать, бо результатами праці розпоряджається панівний клас. Так відбувається експлуатація одного класу іншим, і в цьому є суть класової системи суспільства. Класи є виразниками соціальної нерівності, багатство накопичується на одному полюсі суспільства, який посідає панівний клас, а на протилежному полюсі – бідність, злидні, страждання. Ці два класи знаходяться у стані антагоністичного протиріччя, класовий конфлікт може бути або латентним (прихованим), або виходити на зовні у вигляді повстань рабів, селянських воєн, пролетарського руху та революції.

У структурі суспільних відносин є дві чільні підсистеми, Маркс їх називає базисом і надбудовою. Базис – це економічні відносини, вони, згідно з принципом економічного детермінізму, є визначальними, об'єктивними, можуть змінюватися ступенево в результаті соціальних революцій та переходу від одного до іншого способу виробництва. Надбудова – похідні відносини, які Маркс поділяє на політичні, моральні, юридичні, естетичні, релігійні. Він розвіює ілюзію того, що люди можуть творити історію за своїм розумінням, устанавлюючи довільні політичні інституції і відносини або релігійні системи. Базис завжди диктує свої умови.

У розширеному тлумаченні суспільство є так званою суспільно-економічною формацією. Маркс свідомо використав геологічний термін «формація», аби підкреслити цілісність суспільства як складного організму та історичний характер формування основних підсистем та елементів. Отже, суспільства не будуються за попереднім чи довільним планом архітектора, а формуються у процесі довготривалих еволюційних змін та періодичних революційних перетворень. У розширеному або повному варіанті структура суспільства має такий вигляд: 1) економічна підсистема, що визначається тим чи іншим способом виробництва матеріальних благ; 2) соціально-класова структура, передусім класи як великі соціальні групи, що безпосередньо зціплені з системою економічних відносин; 3) політична система, політичні інституції та відносини, передусім, держава як інструмент регулювання класових відносин; 4) різноманітні культурні інституції та прояви духу – релігія, мораль, мистецтво, наука, які так чи інакше відбивають економіко-політичні реалії, слугують, передусім, інтересам панівного класу. Теорія Маркса, як ми бачимо, логічно та послідовно поширює принцип економічного детермінізму на усі аспекти соціологічного дискурсу, тобто всі інституції, відносини, групи так чи інакше є похідними від економічних умов життя. Суспільство розглядається як величезна будівля, що спирається на економічний фундамент, і в разі зміни цього фундаменту воно в цілому перебудовується. Історію людства Маркс розглядає як процес

послідовної зміни суспільно-економічних формацій. Щодо європейської історії, то історичний ланцюг складається з п'яти етапів: 1) первісне суспільство (колективізм у виробничій діяльності, відсутність інституту приватної власності, класів, експлуатації, держави); 2) рабовласницька формація (приватна власність на людей, перші держави як знаряддя класового насильства, боротьба рабів і рабовласників); 3) феодалне суспільство (система кріпацтва, тобто збереження позаекономічної форми примусу до праці, станова стратифікація, абсолютні монархії); 4) капіталізм (ринкові капіталістичні відносини, коли праця і робітники перетворюються на товар, класова боротьба буржуа і пролетарів, формальна демократія і республіканський устрій); 5) комуністична суспільно-економічна формація (тренд або прогноз Маркса на найближче майбутнє Західної Європи, а потім і всього людства).

Питання для самоаналізу:

1. Поясніть інтерпретацію людини і суспільства.
2. Поясніть суть марксистської антропології
3. Схарактеризуйте суспільство як сукупність суспільних відносин.
4. Поясніть основний методологічний принцип марксизму: "суспільне буття визначає суспільна свідомість".
5. Що таке матеріалістичне розуміння історії?
6. Якою є структура суспільно-економічної формації?
7. Поясніть вчення про класову боротьбу.
8. Поясніть теорію ідеології.

Тема 12. Розуміюча соціологія М. Вебера

Біографія М. Вебера (1864 - 1920). Теоретичні передумови веберівської методології: неокантіанство й філософія життя. "Віднесення до цінності" й "суб'єктивно-практична оцінка". Принцип "свободи від оцінки" у науці. Інтерпретація "цінності". Поняття ідеального типу. Ідеальнотипічний метод пізнання соціальних явищ. Теорія соціальної дії. Типи соціальної дії. Розуміння соціальної дії як пояснювальний принцип соціології. Проблема раціональності. "Раціональність - це доля Заходу". Веберівська інтерпретація капіталізму: протестантська етика. Соціологія релігії. Політична соціологія. Легітимність панування. Типи легітимного панування. Політика як покликання й професія. Наука як покликання й професія.

За Вебером, реальними є люди, їх дії та взаємодії, мотиви вчинків, емпіричні факти, які можна візуально спостерігати. У своїй науковій праці «Основні соціологічні поняття» він писав: «У соціології такі поняття як «держава», «кооператив», «феодалізм» й тому подібні... означають категорії певних типів людської взаємодії, й її завдання полягає в редукції їх до «зрозумілої» дії, а саме до дії одиничних індивідів, що беруть участь у взаємодії». Отже, поняття «держава» у врешті-решт охоплює дії певних людей – політиків, службовців, військових, прокурорів тощо, що певним чином взаємодіють поміж собою або з іншими громадянами країни. Саме тому в наукових роботах М.Вебера ми не знаходимо характеристик чи аналізу «розгорнутих» соціальних структур, інститутів. Це принципова теоретико-методологічна позиція видатного науковця, який наголошував, що соціолог має справу не з сутністю соціального явища, а тільки з «умовами й результатами певного типу групової соціальної дії» (Теорія ступенів і напрямків релігійного неприйняття світу», 1920 р.). Разом з тим, М. Вебер наполягає на можливості використання широкого узагальнення (генералізації) отриманих дослідником фактів за умов зведення елементів дійсності до їх причин, але своє завдання в галузі соціальних наук він убачає у тому, щоб зрозуміти реальне життя у його різноманітті, а не в апіорних конструкціях вчених.

М.Вебер наполягав на тому, що категорії соціальних наук безпосередньо не є адекватними реальності, а виступають як мисленні конструкції, за допомогою яких в процесі дослідження суспільства визначаються напрямки аналізу, здійснюється узагальнення емпіричних фактів. Такі теоретичні конструкції він назвав «ідеальними типами», вони відображають лише загальні риси певних соціальних процесів та явищ. Ідеальні типи – уявні конструкції, які мають «евристичний характер та є необхідними для визначення цінності явища».

М.Вебер був чи не першим соціологом, який звернувся до цінностей як базового елементу культури та важливої складової індивідуальної свідомості. Цінність речі, соціального явища можуть мотивувати дослідника при виборі об'єкта спостереження. М. Вебер, на відміну від підходів Е. Дюркгайма та Ф. Тьонніса, передбачав, що конструювання «ідеального типу» відбувається на засадах певних ціннісних уподобань дослідників, на підставі того культурного значення, яке має об'єкт у суспільстві. При цьому цінність, яку розглядає дослідник, повинна бути вільною від емоційного забарвлення, не схвалюватися ним або засуджуватися. Дослідник констатує, що певна дія людини, традиція, соціальне явище у даному культурному контексті має певну цінність.

Цінності – не константи, вони є відносними, бо кожне суспільство і культура вибудовують власні шкали цінностей. Соціолог мусить на це зважувати у процесі

розуміння логіки соціальних дій. Наприклад, людські жертвоприношення були дуже поширеними у стародавньому світі, в американських цивілізаціях ацтеків, майя, інків вони розглядалися як першорядні цінності, бо без цих кривавих ритуалів боги мали б розсердитися і відвернутися від народу. У пожертву богам приносилися тисячі людей, їх кров мала умилювати вищі сили, і це було важливою складовою культури того часу. У сучасному світі будь-яке вбивство людей є тяжким злочином, жодні релігійні мотиви тут не беруться до уваги, бо сьогодні людина є вищою цінністю. Чи може соціолог підходити до розгляду факту жертвоприношень у древніх цивілізаціях з позицій сучасності, засуджуючи діяння правителів і жерців майя? Ні, це буде проти принципу об'єктивності процесу пізнання. Соціолог має зрозуміти сенс дій людей того далекого часу, вивчивши культурні традиції, систему цінностей, релігійні уявлення. Це означає зануритися у ціннісний контекст епохи, зрозуміти соціальні дії, але бути вільним від оцінок.

Отже, дослідницька діяльність стає неможливою без урахування культурних контекстів, а вони завжди мають суб'єктивне забарвлення. Вебер у цьому питанні відходить від лінії Конта та інших соціологів, які намагалися будь-якою ціною зробити соціологію позитивною наукою і заради цього виривали об'єкти соціальної науки з культурного контексту. Від Вебера та його праць у соціології стверджується соціокультурний підхід, який у XX ст. максимально розвинув П.Сорокін, зокрема, в чотиритомній праці «Соціокультурна динаміка». За Вебером, цінність дає можливість людині упорядковувати свої думки та бажання, орієнтуючись на цінності, людина може визначати певні життєві цілі. Вона не може бути правильною або неправильною, поганою або доброю. Проте вона дає людині можливість упорядкувати свої бажання, думки та прагнення. Цінність має розглядатися тільки як форма, завдяки якій люди організують своє життя, одночасно соціолог має уникати її морально-етичного або естетичного змісту, аби залишатися об'єктивним.

Цінності необхідні для визначення цілей, що ставляться людиною перед собою, бо вони вказують на щось бажане та потрібне для забезпечення необхідного рівня життя. Якщо цінності, як на те вказує М. Вебер, не використовуються для вибору напрямку діяльності при досягненні бажаного, вони можуть перетворитися на норми, що складають підстави соціального порядку.

Неабияку значущість проблема цінності набуває у зв'язку з ціннісним вибором вченого-дослідника, коли питання формулюється як вибір наукової позиції, вільної від суб'єктивізму. При цьому вчений як будь-який індивід має право на власну політичну або етичну позицію, але він не може переносити її на оцінення явища, історичної особи чи процесу, які ним досліджуються власні уподобання Це обов'язок дослідника, науковця,

який прагне істини. Враховуючи це та власний політичний досвід, Макс Вебер попереджає, що там де вчений-дослідник припускає зміщення наукових та практичних цінностей, вже не може бути місця повному, науковому, об'єктивному розумінню соціальної дійсності. Таким чином, позиція дослідника має бути наступною: 1) відбір соціального явища з урахуванням його цінності в контексті суспільних інтересів; 2) дослідження явища за умов об'єктивного підходу та нейтральної позиції (свобода від оцінок) з використанням «ідеальних типів», які конструюються вченим як засіб для просування до цілі роботи; 3) урахування культурного контексту, в який є занурений об'єкт дослідження, вивчення цінностей, що зумовлюють певний тип поведінки людей відповідно до епохи, типу суспільства, панівної релігії тощо.

Метод соціології, за Вебером, мав бути адекватним людині, яка відрізняється від фізичних речей тим, що має розум, волю, емоції, керується потребами і цінностями. Фізичний детермінізм не може бути використаний у буквальному розумінні стосовно людей. Отже, соціологічна теорія М. Вебера активно застосовує категорію «розуміння». В історію соціології теорія М.Вебера увійшла як «соціологія розуміння». «Розуміння» предмету соціологічного дослідження відокремлює соціологічну науку від природознавчих наук, що і було методологічним завданням німецького соціолога. Хоча, з іншого боку, повністю розірвати метод соціології з ідеєю детермінізму Веберу не вдалося. Розуміння тих чи інших зв'язків, що були виявлені в поведінці людей, завжди необхідно контролювати за допомогою методів каузального пояснення, тобто з'ясування причинно-зумовлених зв'язків.

Як початковий пункт соціологічного дослідження він розглядає поведінку індивіда, але метою такого дослідження має стати доведення того, що «розуміюча» соціологія «розглядає окремого індивіда та його дію як первинну одиницю або «атом». При цьому індивід презентує собою верхню границю осмисленої поведінки, оскільки саме індивід є її постійним носієм. Соціологія, за М.Вебером, має прагнути до розуміння не тільки людської поведінки, а, насамперед, її сенсу. Він вважав, що саме з такої позиції, що відображує корінні інтереси індивіда, слід розглядати, як суспільство у цілому, так й будь-який соціальний інститут у вигляді держави, правової системи, сім'ї тощо. У центрі уваги соціолога повинно бути те, що має найважливіше значення для людини, те, що впливає на її поведінку та діяльність. Гаслом соціології стає: «Зрозуміти сенс вчинків людини», тобто соціолог має, передусім, з'ясувати, яке значення та який глибинний сенс людина вкладає у свою поведінку.

Виходячи з цього, об'єктом соціології у широкому значенні виступає соціальна дія, а вивчення мотивів поведінки перетворюється на предмет науки. Макс Вебер розглядає

соціологію як науку, що прагне зрозуміти соціальну дію, та за цих підстав має пояснювати перебіг її процесів, вплив на соціальне життя. «Дією» він визначає будь-який вчинок людей, де простежується певний суб'єктивний смисл. А «соціальною дією» вчений називає таку поведінку, яка відповідно до сенсу, закладеному в неї діючим або діючими суб'єктами, спрямована на поведінку інших та орієнтована на них у своїх проявах. При цьому він підкреслював, що спосіб яким здійснюється дія або система дій має бути «поведінкою, адекватною смислу». Таким чином, соціальною визнається поведінка, що спрямована або орієнтована на інших. Отже, за Вебером, існує три ознаки (критерія) соціальної дії:

- Певний фізичний стан, діяльність людини або вимушена бездіяльність, якщо вона зумовлена соціальними обставинами (наприклад, розвідник, що причаївся у траві і не хоче себе виявити для ворога).
- Суб'єктивний сенс дії, осмисленість вчинка, ступінь раціональності поведінки, тобто дія має усвідомлюватися індивідом, плануватися тощо.
- Орієнтація на інших людей або соціум у цілому, що у підсумку породжує соціальні стосунки і відносини.

Основними компонентами соціальної дії М. Вебер визначає цілі, засоби діяльності та норми. Це можна розглядати як внутрішню структуру поведінкових актів.

Разом з тим, соціальна дія визнається М.Вебером і як певний ідеальний тип. Він позначає доволі різні за мотивацією поведінкові акти, і закономірно постає питання щодо типологізації явища. Німецький вчений визначає критерієм для виокремлення типів соціальної дії міру раціональності. Спираючись на цей критерій, він побудував типологію соціальних дій, де градація типів соціальної дії враховує реальну осмисленість дії з точки зору розрахунку цілей та засобів. Вебер розглядає чотири типи соціальної дії:

Цілерациональна дія – має найбільший ступінь раціональності. Вона характеризується оптимальними взаємними відносинами між ціллю, яка досягається у процесі дії, засобами, що застосовує суб'єкт дії, та нормами, які регулюють увесь процес. Прикладом такої дії можуть слугувати дії у сфері капіталістичної економіки, де для досягнення цілі потрібно знайти оптимальне співвідношення між існуючими нормами економічної поведінки та наявними можливостями для цього у вигляді різноманітних інструментів – грошей, кредитів, калькуляції собівартості, зниження витрат тощо. Така дія може виражати егоїстичні інтереси суб'єкта, прагнення задовольнити особисті потреби, досягнути бажаних цілей.

Ціннісно-раціональна дія. Цей тип характеризується переважно збільшенням впливу на процес соціальної дії норм, що встановлюються на засадах, прийнятих у

суспільстві. Наприклад, коли власник капіталістичного підприємства приймає участь у благочинних акціях, встановлює стипендії обдарованим митцям і молодим науковцям, робить пожертви на церков, музеї, освітні установи тощо, оскільки норми поведінки у суспільстві схвалюють таку поведінку. Ціннісно-орієнтована поведінка, перш за все, має пов'язуватися зі свідомою та плановою орієнтацією не на досягнення якоїсь мети, а на особисте розуміння обов'язку, уявлень про честь та гідність, оскільки формується на свідомому виборі. Система цінностей тут грає роль мотивуючого фактора.

Традиційна дія – здійснюється за звичкою, певним трафаретом, за встановленими правилами і традицією. Вебер вважав, що традиційна дія може бути віднесена до соціальних дій з певними застереженнями, оскільки вона часто відбувається поза межами осмислення. При цьому осмислення ситуації, у якій відбувається традиційна поведінка, можливе у двох випадках: відмова від традиційної поведінки під впливом надзвичайних обставин або свідоме виправдання традиційності з прагматичних міркувань. Частіше за все традиційна дія – це певна послідовність, навіть система «автоматизованих» поведінкових реакцій на звичайні подразники, що виникли у зв'язку з раніше засвоєною настановою. Такий характер притаманний поведінці більшості людей у звичайних для них умовах життя. Наприклад: традиція на Різдво «підказує» готувати та дарувати подарунки; до літніх людей потрібно ставитися з повагою; виявляти доброзичливість по відношенню до дітей тощо.

Афективна дії. Цей тип соціальної дії характеризується домінуванням емоційної складової. Частіше за все вони відбуваються за межами «усвідомлення» та виникають як реакція на незвичні та несподівані подразники. Афективна дія виникає за рахунок невідповідності або протиріччя цілей та засобів, які використовуються для їх досягнення. Така поведінка має найнижчий рівень раціональності, як, наприклад, поведінка індивідів у збудженому натовпі, упродовж паніки, під впливом потужних емоцій гніву або радості.

У чистому вигляді типи соціальної поведінки зустрічаються рідко. Частіше за все мова йде про певне тяжіння до того чи іншого типу на тлі різноманіття форм соціальної поведінки. Можливе й непомітне перетікання одного типу в інший. Наприклад, коли свідомий вибір індивіда орієнтований на цінність, то поведінка буде ціле-раціональною щодо засобів. Але, якщо індивідом здійснюється ранжування цілей у певну шкалу за критерієм їх цінності і він послідовно їх досягає, то мова може вестися про ціннісно-орієнтований тип соціальної дії. В інтересах використання категорії «соціальна дія» слід виконувати певну умову, а саме: вона повинна бути узагальнюючою абстракцією. Саме для цього Вебером була проведена (вже розглянута нами) типізація соціальних дій, і з

урхуванням виконаного він визначав їх як узагальнену середню величину масової поведінки та її мотивів.

Вебер розглядав капіталізм як певну форму економічного раціоналізму, що існує завдяки раціональному плануванню процесів виробництва, ретельному розрахунку норм прибутку, отриманого на засадах використання найманої праці робітників. При цьому власники робочої сили є формально вільними людьми та продають її на власний розсуд.

Гіпотеза М. Вебера полягала у тому, що саме виховання у протестантському середовищі та властивій йому релігійній атмосфері обумовлює формування певного складу психіки, який у свою чергу стає визначальним при виборі професії й особистого відношення до професійної діяльності. Цікавим було і спостереження, згідно з яким протестанти у Німеччині частіше влаштовували своїх дітей до ліцеїв та реальних училищ, які навчалися основам економічних та технічних знань, а католики віддавали перевагу класичним гімназіям, де вивчалися гуманітарні дисципліни, а потім випускники йшли на державну службу та у військо. Отже, протестантські родини були більш щільно пов'язані з реальною капіталістичною економікою. Варто підкреслити, що історично розвиток капіталізму у Західній Європі збігався з появою нового вчення. Німецький монах Лютер виголосив вперше свої тези (знамениті 95 тез) у 1517 р.; саме з XVI ст. історики відраховують початок Нового часу, який збігається з розвитком капіталізму. Найбільш розвиненими країнами у результаті Індустріальної революції та в контексті першого модерну виявилися саме ті країни Європи, де домінували протестантські конфесії – Англія, Голландія, Швеція, Бельгія, Швейцарія, а переважно католицькі й православні країни півдня – Іспанія, Італія, Греція – явно гальмували у промисловому і економічному розвитку. Для Вебера було очевидним, що тут має не випадковий збіг обставин, а, дійсно, є суттєвий кореляційний зв'язок: розвиток капіталізму якимось чином поєднаний з появою протестантських деномінацій.

Переконання Вебера полягало в тому, що релігія заповнює свідомість людини, отже, потрібно знайти ту відмінність поміж вченнями та переконаннями вірних, які і зумовлюють вказаний зв'язок. Основні положення протестантської культурної практики складаються з норм аскетичності. В християнській релігії аскеза – це спосіб служіння Господу, який вимагає самообмеження і навіть страждань. Католики на перше місце завжди ставили боротьбу з плоттю, голодування, піст, моління, прощі, виконання церковних канонів. Щоправда, церковникам це ніколи не перешкоджало скупчувати у монастирях та храмах великі багатства, які таким чином вимивалися з економічного життя країни. Протестанти виступили з жорсткою критикою користолюбства, торгівлі індульгенціями, церковної розкоші і пропонували відновити простоту й моральність

християнських общин, як це було на початку. Але до християнських чеснот вони ще віднесли і чесну працю. Протестанти вважали, що праця, а не марнування часу у молитвах або скупчення неробів-монахів у монастирях, угодні Господові. Постулати нового відгалуження християнства обумовлювали жорсткий раціональний контроль за способом життя, відмову від гедоністичної поведінки (тобто прагнення до досягнення насолоди як вищого людського блага), схвалення пуританських зразків поведінки – надзвичайно суворий аскетичний уклад життя і праця як вищий обов'язок.

Дотримання таких норм та вимог, як вказував М. Вебер, сприяє формуванню економічно раціональної поведінки, яка стає підґрунтям для формування унікальної здатності «повністю віддаватися діяльності у рамках своєї професії». Саме це, за думкою вченого, завжди було однією з найхарактерніших рис германської капіталістичної культури та продовжує залишатися такою. Відштовхуючись від релігійно-етичних пріоритетів тих віруючих, що відносять себе до аскетичного напрямку протестантства, Вебер доходить висновку про те, що саме аскетизм став підставою для самостримування функціонерів капіталістичного виробництва. Він вважає, що тільки аскетизм дозволяє зменшити жагу до наживи таким чином, щоб вона перетворилася в раціонально організовану систему отримання прибутку. З точки зору Вебера, «капіталістичний дух» знаходить своє віддзеркалення у чотирьох основних протестантських конфесіях – кальвінізмі, пієтизмі, методизмі та анабаптизмі. Але значна перевага серед них належить кальвінізму. Головна кальвіністська теза щодо шляху до спасіння душі звучить як невтомна праця в ім'я Господа у межах своєї професійної діяльності. Кальвіністи стверджують, що «Бог допомагає тому, хто сам собі допомагає, сам створює своє спасіння». Аскеза, що прийнята віруючим, саме у кальвіністському варіанті (аскетичність проповідують й у лютеранстві) стає чинником регламентації життя не тільки окремої людини, а й цілої спільноти, до якої вона відносить себе.

М. Вебер підкреслював, що в англійському пуританізмі, як одній з гілок кальвінізму, наполегливо проповідується сумлінна, систематична праця (фізична або інтелектуальна). Тут «освячується» не тільки праця, а й набуте нею багатство. При цьому осуд багатства, як такого, відбувається лише тому, що воно може нести спокусу світських насолод та ледачості. Проте, те багатство, яке отримане в результаті самовідданої та наполегливої праці, виправдовується та вважається відповідним християнській моралі. Більш того, бідність розглядається як те, що шкодить славі Божій. Якщо отриманий прибуток не марнується, не витрачається на розкіш, а знову вкладається у виробництво, у розвиток бізнесу, то з точки зору протестантів, це є правильною поведінкою. Але саме цього вимагав період первісного накопичення капіталу, що був стартовою площадкою для

сучасного розвинутого капіталізму з багатомільярдними обсягами грошей. Отже, ідеологія протестантизму пасувала «духу капіталізму», з його прагненням до постійного розширення бізнесів та отримання максимального прибутку. Вебер робить висновок: «...релігійна оцінка невтомної, постійної, систематичної праці, як найбільш ефективного аскетичного засобу й найбільш вірного й очевидного способу відродженої людини й істинності її віри, неминуче повинна була слугувати могутнім чинником у розповсюдженні того світосприйняття, яке ми визначили як «дух капіталізму». Вчений констатував, що сучасний «капіталістичний дух» є породженням протестантизму та, маючи тенденцію до універсальної раціоналізації, відмежовує сучасний капіталізм від його патріархальних форм з «ірраціонально-спекулятивним характером». Саме аскетично налаштований протестант сформував тип майбутнього функціонера промислового капіталістичного виробництва, а його образ майже виключно асоціюється з цивілізацією Заходу.

В соціології Вебера важливе місце посідає категорія раціональності. Він вважав, що взагалі історичний прогрес рухається від нераціональності, ірраціоналізму та забобон, пов'язаних з ранніми релігіями, до більшого впливу розуму на людську поведінку. Визначаючи капіталізм, як певну форму економічного раціоналізму, М. Вебер під «раціоналізацією» розуміє систематизацію, яка дозволяє упорядковувати за певними критеріями велику групу явищ, що характеризується нескінченною множинністю зв'язків між ними. Вищою раціональністю є застосування математики, точні розрахунки, складання калькуляцій, які дають відповідь на те, як правильно себе поводити в економічному житті і вигравати у конкурентній боротьбі.

Поняття «панування» щільно пов'язано з такою категорією як «наказ». Такий зв'язок має розумітися як органічний, оскільки особа, що панує, має бути впевнена: її наказам будуть підкорятися підлегли. У свою чергу, ті люди, що мусять підкорятися, очікують, що їм віддають накази саме ті, хто має для цього ґрунтовні підстави, а самі накази є цілковито прийнятними для виконання. Вебер розподіляє панування за типами відповідно до такого критерію, як мотивація підкорення, і вказує на три типи панування і влади:

Легітимне панування (від латинського *legitimus* – відповідний до закону, такий, що є правомірним), яке базується на цілераціональних діях і переконанні у необхідності підпорядкування на засадах визнання легітимності влади та законності дій носіїв владних повноважень. У даному випадку отримує розвиток базове (у веберівській соціології) поняття «раціоналізація», яке відображає тип мислення і керівників, і підлеглих. Наслідком такого підпорядкування виступає раціональна поведінка людей на твердих

засадах права. Паралельно Вебер застосовує концепт соціальної дії: панування в сучасному капіталістичному світі змальовується як різновид цілераціональної дії. Носіями «технічної» влади в епоху модерну виступає прошарок бюрократів, що поєднує професійних управлінців, чиновників, які не обов'язково особисто віддані першому керівнику, але мають служити загальній справі, державі, корпорації, закону врешті-решт.

Традиційне панування, що ґрунтується на поведінці відповідно до встановлених раніше традицій та переконанні підлеглих у легітимності тих, хто панує. Такий тип панування був характерним для феодальної епохи та владування королів й інших монархів та феодалів Середньовіччя. Звичка коритися і жити за законами того часу допомагала верхівці правити підданими. Очевидно, моделлю традиційного панування була патріархальна сім'я, а володар розглядався як «батько», що за природним правом керує своїми «дітьми». Апарат управління підбирався володарями за критерієм не фаховості, а особистої відданості правителю. Доволі часто керівні посади займали родичі або члени клана, з якого походив вищий керівник.

Харизматичне панування, що передбачає підкорення особі, яка панує, на підставі визнання у неї наявності видатних здібностей, дарування, певного хисту до правління. Харизма – це церковний термін, що на початку означав божественну наснагу, особливий надприродний дар, силу духу, якої міг наділити людину за своїм вибором Бог. Вебер вважав, що Христос, Будда, Магомет були харизматиками, які мали дар провідників, і саме тому за ними добровільно йшли релігійні маси.

Питання для самоконтролю:

1. Які були теоретичні передумови веберівської методології?
2. Що таке "віднесення до цінності" й "суб'єктивно-практична оцінка"?
3. В чому полягає принцип "свободи від оцінки" у науці?
4. Що таке ідеальний тип?
5. Поясніть теорію соціальної дії.
6. Яка роль раціональності у поясненні соціальних явищ?
7. Поясніть веберівську інтерпретацію капіталізму.
8. Схарактеризуйте соціологію релігії М. Вебера.
9. Що таке легітимне панування?
10. Які є типи легітимного панування?

Тема 13. Соціологізм Е. Дюркгейма

*Біографія й інтелектуальні джерела концепції Е. Дюркгейма (1858 - 1917).
Онтологічний аспект соціологізму: інтерпретація соціальної реальності. Колективне й
індивідуальне. Методологічний аспект соціологізму й пізнавальні цілі соціології. Поняття
соціального факту й пояснювальний принцип соціологізму. "Інститут" у концепції
Е. Дюркгейма. Предмет соціології. Проблема солідарності й суспільний поділ праці.
Механічна й органічна солідарність. Поняття соціальної функції. Аномія й розрізнення
нормальних і патологічних явищ. Соціологія релігії: священне й світське. Соціальні
функції релігії: релігія як самоосвячення суспільства. "Самогубство". Типи самогубств.*

Соціологія, за Е. Дюркгаймом, з'явилася на той момент, коли люди нарешті починають усвідомлювати: суспільство, як і світ у цілому, підпорядковано законам, які відображають природу соціального. Соціологія стала можливою і в той же час необхідною, тому що з'явилася потреба описувати стійкий, сталий порядок речей соціальної організації. Функція соціології – відкривати закони соціальної реальності для того, аби свідомо і обмірковано керувати історичною еволюцією. Завдання соціолога – чітко визначити досліджувані ним факти, відкрити закони, згідно з якими вони існують. У соціології є своя власна сфера інтересів, яка відрізняється від інших наук, свій окремий предмет – це соціальні факти.

Соціальні факти характеризуються тим, що:

- існують поза індивідуальною свідомістю;
- володіють примусовою силою, яка змушує індивідів до відповідного типу поведінки або думки;
- проявляються у масовидних явищах соціального життя, можуть виражатися через статистику.

Остання ознака соціального факту відділяє його від індивідуальних фактів, які, за логікою Дюркгайма, не є предметом соціології. Наприклад, предметом для соціологів є не злочин, що вчинила певна особа, а злочинність як соціальне явище і відповідна кримінальна статистика – також. Соціальні інститути, що виражають певні форми масової поведінки, геть усі є соціальними фактами, які потрібно вивчати соціологам. Проте, не усі соціальні факти є соціальними інститутами.

Дюркгайм підкреслював, що соціальні факти не можна сплутати ні з органічними явищами, оскільки вони складаються з уявлень і дій, ні з явищами психічними, існуючими лише в індивідуальній свідомості і завдяки їй. Вони складають новий вид явищ, яким має бути присвоєна назва «соціальних». Така назва на думку соціолога, їм цілком підходить, оскільки соціальні факти не мають своїм об'єктом індивіда, а мають у такій якості

суспільства. Причому не має значення, то є політичне суспільство в цілому, або будь-які окремі групи, з яких воно складається: релігійні групи, політичні і літературні школи, професійні корпорації тощо.

Для вивчення соціальних фактів, як справедливо вважав Е. Дюркгайм, необхідно створити спеціальні правила соціологічного методу. Це завдання він розв'язує у найбільш відомій своїй праці «Правила соціологічного методу».

Спостереження є основним методом позитивних наук. Дюркгайм повністю поділяв і думку Конта про позитивний характер соціології, і те, що потрібно використовувати метод спостереження, як це роблять фізики або біологи. Але тут починається методологічна проблема: соціальні факти суттєво відрізняються за своїм характером від фізичних або біологічних фактів, іншою виглядає і ситуація спостерігача, який є особисто зануреним у проблеми і факти суспільства. Соціальні факти на поверхні (при першому знайомстві) виступають не як речі, а як поняття і словесні конструкції. Це спотворює соціологічний дискурс і перекидає його на рейки філософії, де точиться вічний спір про поняття, абстракції, а не про реальні речі. Соціолог відчуває на собі потужний тиск суспільства, де вже є певні стереотипи, ідеології, упереджені думки стосовно соціальних інституцій або таких відомих явищ як, наприклад, соціальна нерівність, соціальна справедливість, одностатеві шлюби, евтаназія або цінність релігій. Тим паче, сам соціолог вже отримав певну освіту і сімейне виховання, можливо, є глибоко віруючою особою, має ті або інші політичні симпатії. Але йому належить робити висновки стосовно соціальних фактів, які б мали науковий характер. Як позбутися тиску оточення і власних упереджень і зробити соціологічне дослідження об'єктивним по суті? Це не просте завдання – перетворити соціологічне дослідження на об'єктивну процедуру – береться розв'язати французький соціолог.

Рекомендації Дюркгайма, адресовані соціологам-дослідникам, можна викласти у кількох пунктах:

1. Навчитися розглядати соціальні факти не як поняття, а як речі зовнішнього світу. Ізолювати їх від попередніх думок (власних чи чужих), розглядати факти самі по собі, відокремлюючи від суб'єктивних уявлень та міркувань. Виходити з того, що соціальні факти існують об'єктивно подібно до матеріальних об'єктів (хоча такими можуть і не бути).

2. Виключати з соціологічного дискурсу так звані «передпоняття», тобто розповсюджені побутові уявлення, що хибно відображають дійсність та містять у собі моральні оцінки явища; намагатися за певними правилами будувати наукові поняття. Отже, наукове поняття є не початок, а скоріше важливий результат, фаза дослідження.

3. Виокремлювати соціальні факти, обрані для дослідження, з мережі інших фактів, знаходити загальні ознаки явища, які можуть бути індикатором «речі». Соціальні факти проявляються або у масових зразках поведінки, або в масовій свідомості, як усталені колективні думки, вірування тощо. Треба вміти працювати з емпіричною реальністю, знаходити найбільш об'єктивні прояви предмету дослідження, ігноруючи випадкові, мінливі, суб'єктивні моменти. «Зовнішні ознаки, на основі яких соціолог визначає об'єкт своїх досліджень, мусять бути об'єктивними у тій мірі, наскільки це взагалі є можливим».

Отже, перше і основне правило полягає в тому, що соціальні факти потрібно розглядати як предмети (речі). Проте, Дюркгайм розумів, що людина не може жити серед явищ і не створювати собі про них нові ідеї (поняття), якими вона потім керується у своїй поведінці. Але оскільки поняття ближче і зрозуміліше людині, ніж сама реальність, якій вони відповідають, то людина природньо схильна замінювати ними реальність й робити їх предметом своїх роздумів. Замість того, щоб спостерігати речі, описувати та порівнювати їх, людина задовольняється приведенням до ясності своїх ідей, їх комбінуванням і аналізом, тому замість науки про реальність виходить лише аналіз ідей. Звичайно, цей аналіз не виключає спостереження за фактами. До фактів можуть звертатися для того, щоб підтвердити поняття або зроблені з них висновки, але факти в такому випадку є чимось другорядним, у вигляді прикладів або доказів; вони не служать предметом науки.

Соціальні явища, на думку Дюркгайма, створюються людьми, вони є продуктами людської реальності; вони є не що інше, як здійснення притаманних людині ідей, як застосування ідей до різних обставин, відносин людей між собою. Організація сім'ї, договірні відносини, репресивні заходи, держави та суспільства є, таким чином, простим розвитком ідей, які є у людини про суспільство, державу, справедливість тощо. Внаслідок цього ці та аналогічні їм факти існують в ідеях і завдяки ідеям, які є їх джерелом, а тому становлять істинний предмет соціології.

Соціальні явища є предмети (речі), і про них треба розмірковувати як про предмети (речі). Французький дослідник підкреслював, що для того, ствердження цього положення не потрібно філософствувати про їхню природу. Досить вказати, що для соціолога вони представляють одне єдине дане (datum). Розмірковувати про явища як про предмети (речі) означає розмірковувати про них як про дані, що становлять точку, від якої відштовхується наука. Соціальні явища, на думку Е. Дюркгайма, як раз відповідають усьому вище сказаному. Наводячи приклади, вчений вказував, що спостереженню відкрита не ідея, яка створюється людьми про цінності, – вона йому недоступна, – а самі цінності, які обертаються у сфері економічних відносин. Спостереженню дано не уявлення про

моральний ідеал, а сукупність правил, які дійсно визначають поведінку людей; дано не поняття про багатство, а економічна організація, яка присутня у суспільстві.

Е. Дюркгайм був соціальним реалістом. На початку ХХ ст. у соціології намітився поділ на два роди метатеорії. Соціальні реалісти вважали, що суспільство, групи, інститути, корпорації є окремими сутностями, що умовно «перевищують» людину, створюють макросоціальні структури, які мають власні закони існування. Вони нібито існують незалежно від людини, самі по собі, та ще й керують людьми. Номіналісти (протилежний табір вчених) це активно заперечували і виходили з того, що реально існують лише індивіди, біологічні особи, а усе інше – їх утворення або навіть абстрактні поняття. Опонентом Е.Дюркгайма в цьому питанні був Макс Вебер.

Головна тема, яка пройшла через всю творчість Е. Дюркгайма, – це соціальна, або суспільна солідарність. Французького соціолога цікавило питання: яким чином люди об'єднуються в суспільство, що змушує їх це робити? Відповідь було знайдено у феномені соціальної солідарності, яка перетворилася на окремий предмет досліджень вченого. Соціальна солідарність, на його думку, знаходиться у тісному зв'язку з таким важливим соціальним явищем, як поділ суспільної праці.

Дюркгайм виділив дві форми солідарності, іменовані ним «механічною» та «органічною». Термін «механічна солідарність» він уводить за аналогією з тим зв'язком, який існує між молекулами неорганічної речовини (молекули всі однакові, пов'язані чисто механічно); відповідно, механічна солідарність – це солідарність внаслідок подібності між людьми (соціальними групами). Вона існує в нерозвиненому, архаїчному суспільстві, тоді як індивіди мало чим відрізняються один від одного. Механічна солідарність можлива за рахунок поглинання і навіть придушення індивідуальності колективом, громадою. Для механічної солідарності характерні жорстка регламентація, підпорядкування особистості вимогам колективу, мінімальний рівень поділу праці, відсутність спеціалізації, однаковість почуттів і вірувань, панування звичаїв над формальним правом, деспотичне управління, нерозвиненість особистості, переважання колективної власності. У суспільстві, де ця солідарність дуже розвинена, індивід не належить собі; він буквально річ, якою володіє суспільство. Тому в таких соціальних типах особисті права не відрізняються від прав власності.

Органічна солідарність приходить на зміну механічної солідарності. Вона виникає і існує в умовах поділу праці, посилення диференціації та відмінностей між людьми. Вона підкреслює індивідуальність і особистість. Вчений назвав цю форму солідарності «органічною» тому, що в розвиненому суспільстві кожна людина виконує якусь спеціальну функцію відповідно до поділу праці – подібно до тих процесів, які

відбуваються в організмі, коли кожен орган виконує притаманну лише йому функцію. Отже, порівняння розвиненого суспільства зі складним організмом, що має свої особливі структурно-функціональні характеристики, призвело Дюркгайма до термінологічної характеристики цієї форми солідарності як органічної. На пізній стадії, в епоху домінування органічної солідарності, яка символізує сучасне суспільство, скорочується тиранія колективної свідомості, і зростає суверенітет окремої особистості, з'являється поняття приватного життя. На зміну клану приходять сім'я, а потім – трудова організація (промислова компанія). Індивіди групуються вже не за ознаками спорідненості, а за змістом трудової економічної діяльності. Їх коло спілкування – не рід, а професія. Місце і статус людини визначають не єдинокровні зв'язки, а ті функції, які вона виконує. Класи, якими замінено собою клани, формуються в результаті змішування професійних організацій з сімейними формами.

Перехід від однієї форми солідарності до іншої можливої на основі поділу праці. Його причиною соціолог вважав зростання народонаселення та інтенсивності соціального життя. Саме поділ праці все більше і більше виконує роль, яку колись виконувала загальна свідомість. Поділ праці, що утримує разом соціальні агрегати вищих типів, є фактором і диференціації, і інтеграції суспільств.

За Дюркгаймом, історичний закон полягає у тому, що механічна солідарність, яка на початку абсолютно домінувала, прогресивно втрачає ґрунт; мало-помалу бере верх органічна солідарність. Але коли змінюється спосіб, яким люди солідарні, то не може не змінитися будова суспільства, тому існують два соціальні типи, які відповідають цим двом родам солідарності.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке онтологічний аспект соціологізму?
2. Як співвідносяться колективне й індивідуальне у концепції Е. Дюркгейма?
3. Що таке методологічний аспект соціологізму?
4. Що таке соціальний факт?
5. Що таке "соціальний інститут" у концепції Е. Дюркгейма?
6. Що таке солідарність?
7. Які види солідарності бувають?
8. Чим відрізняються механічна й органічна солідарність?
9. Поясніть соціологію релігії Е. Дюркгейма.

Тема 14. Соціологічна концепція В. Парето

Життєві віхи, особливості світогляду й еволюція цінностей В. Парето (1848 - 1923) - їхній вплив на формування соціологічних поглядів. Проблема науки в концепції В. Парето.

Соціологія як логіко-експериментальна наука. Проблема "волі від цінностей" у науці. Наука й політика. Соціологія як засіб "зривання масок". Порівняння позицій Е. Дюркгейма й В. Парето із проблем наукового пізнання.

Теорія соціального поведінки В. Парето. Логічні й нелогічні дії, підстави їхнього розмежування. Співвідношення засобів і цілей як критерій розмежування дій; порівняння з ідеями М. Вебера про соціальну дію.

Почуття як глибинна основа людських дій. Теорія ірраціоналізації людської поведінки. Порівняння ідей В. Парето й З. Фрейда. Постійні й мінливі елементи нелогічних дій. "Осадки" й "похідні". Класифікація опадів. Класифікація похідних.

Аналіз функціонування суспільства як системи. Системна орієнтація в моделях В. Парето. Ідея прогресу і її "викриття".

Теорія еліт В. Парето. Поняття еліти, "широке" й "вузьке" визначення еліти. Види еліт (правляча й неправляча). Характерні риси правлячої еліти. Механізми керування масами. Циркуляція еліт як елемент підтримки соціальної рівноваги. Революція як доповнення циркуляції еліт, сутність революції. Цикли підйому й занепаду еліт. Типи еліт у сфері політики ("леви" й "лиси") і в сфері економіки ("рантье" й "спекулянти"). Теорія еліт В. Парето й сучасність.

Значення ідей В. Парето для розвитку соціологічного знання. Співвідношення концепції В. Парето з концепціями К. Маркса, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера, З. Фрейда.

В. Парето виступив з критикою принципу соціального детермінізму, що вважався базовим положенням, на якому власне трималося соціологічне знання з часів Ш. Монтеск'є і О. Конта. Ідея, що кожному соціальному феномену або тенденції у суспільстві відповідає окрема причина, поєднувало соціологію з природничими науками і робило її «позитивною». В.Парето, відкинувши детермінізм, стає на рейки функціоналізму, що уособлював новий тип науковості. У суспільстві, на думку італійського вченого, діють функціональні зв'язки у формі взаємодій багатьох величин і змінних. Кожен елемент соціальної системи може бути зрозумілим тільки після розгляду того, яку роль він відіграє відносно інших елементів. У системі безглуздо шукати першопричину, незалежний фактор, який визначав би стан інших елементів. Але це не означає, що соціологи взагалі мусять відмовитися від пошуку факторів, які визначають стан суспільства. Парето був противником монокаузальних доктрин (одна провідна

причина), які набули поширення в соціології (наприклад, історичний матеріалізм, натуралістичні концепції). Основними факторами, що визначають систему суспільства в той чи інший конкретний період її існування, італійський соціолог вважав:

- зовнішні природні умови: ґрунт, клімат, флора і фауна, геологічні умови тощо;
- зовнішні соціальні умови: вплив на суспільство інших суспільств і вплив наслідків попередніх станів цього ж суспільства (історичні фактори);
- внутрішньо-системні соціальні умови (наприклад, раса, яка визначає природні емоційні стани або «почуття», що у свою чергу формує «похідні» елементи – прагнення, інтереси, здатність до міркування, спостереження, стан знань тощо).

Погляд В. Парето на суспільство можна звести до двох положень: це складна система, і вона тяжіє до рівноваги. Отже, суспільство є системою, що знаходиться в стані динамічної рівноваги. Всі частини суспільства жорстко зчеплені між собою; зміни, які відбуваються в одній частині системи, негайно передаються іншим частинам; тоді суспільство втрачає рівновагу, починає рухатися до тих пір, поки не виникає новий стан рівноваги.

Об'єктивною основою соціальної дії, згідно з Парето, є певний психічний стан людини, що існує від початку (як генетичний, спадковий фактор, інстинкт), тобто незалежно від її бажань, почуттів, емоцій, прагнень тощо. В цьому пункті власної теорії Парето зближується з психологами-інстинктивістами, в якійсь мірі його можна вважати представником психологічного напрямку в соціології. В суспільному житті кожна людина може керуватися як інстинктами, так і вторинними психічними та інтелектуальними факторами. Усе залежить від ситуації та виду діяльності. На думку В. Парето, існує дві основні підсистеми суспільства: економічна і соціальна. Перша – як основні елементи людей, які приводяться в рух потребами і раціональними інтересами (вторинні інтелектуальні фактори). Ці дії логічні й можуть бути точно зрозумілі. У соціальній підсистемі кожен індивід здійснює видиму ззовні дію, яка має об'єктивну і суб'єктивну основу. Об'єктивною основою цієї дії соціолог вважає психічний стан людини (первинні елементи свідомості, що співвідносяться з інстинктами). Саме психічні стани детермінують багато соціальних процесів. Вони виступають визначальним об'єктивним фактором соціальних дій. А суб'єктивна основа зводиться до суджень, аргументів, логічних конструкцій, які висуває діючий індивід для виправдання власних вчинків.

Таким чином, соціальна дія складається з трьох елементів:

- 1) дія, яка спостерігається ззовні;
- 2) раціональне її обґрунтування (яке найчастіше дається заднім числом);
- 3) психічний стан особи, яка діє.

Третя складова є об'єктивною і постійною величиною. Вона переважно визначає соціальну поведінку, але людям здається, що вони діють з власного розрахунку та підкоряючись логічним схемам. Але для абсолютної більшості людей це є лише ілюзія раціональності, насправді вони діють за потягами та імпульсами, які виходять з підсвідомості, з глибин душі, і взагалі італійський вчений не вважав людину раціональним створінням. Ось чому Парето поділяє соціальні дії на логічні і нелогічні. Вони відображують боротьбу в людині двох основ – 1) раціоналізму (здатність мислити логічним шляхом) і 2) ірраціональних психічних станів (поведінка під впливом інстинктів). Нелогічні дії (їх більшість) базується «не так на науковому методі і принципах раціонального мислення, а на почуттях». У нелогічних діях людей є теж своя логіка – логіка почуттів. Цю логіку і самі нелогічні дії має вивчати соціологія. Невипадково провідна соціологічна концепція Парето отримала назву теорії нелогічної дії. Власне і предмет соціології В.Парето зводить до виокремлення та вивчення несвідомих станів індивідуальної колективної свідомості, які зумовлюють певні соціальні дії. Об'єктивне соціологічне дослідження, перш за усе, повинне бути спрямоване на вивчення психічних установок і обумовлених ними нелогічних дій. На відміну від логічних дій, останні є результатом не свідомих міркувань, а чуттєвого стану, ірраціонального психічного процесу. Дії і взаємодії людей, що базуються на їх психічних станах, штовхають індивідів на вчинки, які можуть не піддаватися здоровому логічному поясненню. Це певним чином утруднює завдання соціологів – спостерігати та пояснювати соціальну поведінку. Проте проблема може бути розв'язаною, якщо побудувати методіку співвіднесення зовнішньо спостерігаємих дій з системою природніх станів психіки (вроджених інстинктів).

У процесі здійснення нелогічних дій, вважає Парето, люди не можуть встановити об'єктивні зв'язки між багатьма фактами і явищами, і тому не у змозі логічним шляхом поєднати мету дії і засоби її досягнення. Коли ж вони намагаються це робити, то поєднання виявляється ілюзорним і не відображає її дійсну суть. Наприклад, щоб отримати від Бога як його милість дощ (мета), люди використовують жертвопринесення (засіб). Але для справжньої науки, очевидно, що таке з'єднання мети і засобів є надуманим. Соціологія покликана показати людям нелогічність їх поведінки.

Логічні дії проявляються в економіці, науці, частково в політиці. Тут цілі і засоби пов'язані між собою об'єктивною логікою. Індивід має більш-менш точне уявлення про дійсно існуючі зв'язки, його дія веде до позитивного результату. Натомість нелогічні дії характеризуються відсутністю знання про дійсні зв'язки, що веде до використання неадекватних засобів. Наприклад, жертвопринесення як спосіб умилостивити богів або

хресний хід з метою викликати дощ є типовими нелогічними діями, бо прості люди не розуміють правдивих зв'язків поміж причиною і наслідком. На цьому прикладі також можна побачити, яким чином можна керувати настроями і діями людей, не здатних до логічного мислення. Саме так і роблять, наприклад, політики, церковники, державні діячі. Вони апелюють не до розуму, а до почуттів та інстинктів. В. Парето звинувачували у цинізмі, бо він дивився на людину як на об'єкт маніпуляцій з боку тих, хто зумів через освіту або інтелект піднятися над масою.

Свідомість, за Парето, це процес, де присутні постійні і мінливі елементи. Перше – це психологічні стани, які він називає «резидуї» (італ. «Residuo»), друге – похідні інтелектуальні елементи, або «деревациї». Парето використовує хімічний термін «резидуї», який означає «осад» або «залишок». У хімії це означає речовину, що залишається в колбі після випаровування. Цим італійський вчений підкреслює незмінність, постійність психічних станів особистості, що успадковуються біологічним шляхом.

Розгляду «осадів» і «похідних» він присвячує велику частину свого «Трактату», що свідчить про важливе значення, яке він надає цим явищам. Отже, «резидуї» є проявом базових людських почуттів та інстинктів. Вони є біологічними за своєю суттю і успадковуються генетично. При цьому він підкреслює: не слід змішувати «резидуї» з почуттями та інстинктами, яким вони відповідають, оскільки вони є найбільш стійкими, незмінними і універсальними елементами «теорій», які вибудовують індивіди, аби пояснити свої дії. «Резидуї» є проявом цих почуттів та інстинктів, так само як підйом ртуті у трубці термометра є проявом підвищення температури. Сам В. Парето вбачав у співвідношенні «осадів» і «похідних» відому філологічну аналогію, порівнюючи її зі співвідношенням коренів і похідних, що утворюють слова мови.

Згідно з В. Парето індивіди нерівні між собою у фізичному, інтелектуальному, моральному станах. Тому і соціальна нерівність йому здавалася цілком природним, очевидним та реальним фактом. Соціальна страта охоплює осіб, які мають подібні здібності і таланти. Існують різні еліти – політична, наукова, мистецька тощо; у процесі їх формування проявляються різні за характером здібності й таланти. Еліти потрібні суспільству, вони відіграють важливі ролі, без них суспільство не можливе існувати за принципі, а слабкість існуючої еліти може обернутися катастрофічними наслідками.

В. Парето, передусім, цікавила нерівність політичного становища та механізм формування правлячої еліти. В цілому соціальна стратифікація зображується в його теорії у вигляді піраміди, що складається з двох шарів: її вершину становить нечисленна еліта – «вищий шар», а іншу частину – основна маса населення, тобто «нижчий шар». У владній стратифікації провідним фактором є психологічна нерівність індивідів. Тут проявляється

загальний погляд Парето на суспільство, людину та структуру її свідомості. Він на першу роль висуває не багатство чи спадковий аристократизм, а психічні властивості індивідів, які можуть зробити людину непересічною особою. Еліти є в усіх суспільствах, незалежно від форми правління. Їх складають люди, які володіють найбільш високими показниками в тій чи іншій сфері діяльності. У кожній сфері діяльності існує своя еліта. Представники еліт мають найбільш високі індекси в тих або інших сферах діяльності, а межа, яка відокремлює їх від решти населення, не є точною.

Термін «циркуляція еліт» стає центральною категорією політичної концепції італійського соціолога, саме під цією назвою – теорія циркуляції (кругообігу) еліт – вона увійшла у світову політологію та соціологію політики.

В. Парето розглядає швидкість циркуляції у контексті потреб суспільства та дії різних чинників. Так, ситуація мирного і військового часів докорінно різняться: нові умови потребують висхідної мобільності представників певних груп: під час воєн, наприклад, доля військових у вищих прошарках мусить бути збільшеною. Якщо аристократія стає закритим класом і не реагує на суспільні зміни та виклики, то вона стає приреченою.

Завдяки циркуляції еліта перебуває в стані поступової і безперервної трансформації. Циркуляція еліт функціонально необхідна для підтримки соціальної рівноваги. Вона забезпечує правлячу еліту необхідними для управління психологічними якостями, які черпаються з нижчих прошарків.

Але якщо еліта виявляється закритою, тобто циркуляція не відбувається або відбувається занадто повільно, це має наслідком деградацію еліти та її занепад. Правлячі верстви втрачають психічні якості, що забезпечують елітарне становище. У той же час у нижчому шарі зростає число індивідів, що мають якості, необхідні для управління суспільством. Рано чи пізно відбудеться заміна еліт. Але і ця нова еліта втрачає здатність керувати, якщо вона не оновлюється за рахунок представників нижчого шару. Вищий клас може зміцніти або через включення представників нижчих класів, або знищуючи членів еліти, які стали непотрібними. Якщо ж у нижчих класах накопичується прошарок, що перевершує за своїми задатками (психічними здібностями) представників вищого класу, то настає епоха революцій.

Питання для самоконтролю:

1. Опишіть проблему науки в концепції В. Парето.
2. Що таке логіко-експериментальний метод?
3. Опишіть теорію соціальної поведінки В. Парето.

4. Що таке логічні й нелогічні дії?
5. Що таке ірраціоналізації людської поведінки?
6. Що таке "осадки" й "похідні"?
7. Класифікація опадів. Класифікація похідних.
8. Опишіть теорію еліт В. Парето.
9. Що таке еліта?
10. Як і чому змінюються еліти?
11. Як циркуляція еліт підтримує соціальну рівновагу?
12. Які бувають типи еліт?